

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ**

До захисту допустити:
Завідувач кафедри д.і.н., професор
Володимир РОМАНЦОВ
(підпис) (ПІБ завідувача кафедри)
« ____ » _____ 20__ р.

**«КОЗАЦЬКА ПЕДАГОГІКА, ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У ШКІЛЬНІЙ
ОСВІТІ»**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
другого (магістерського) рівня
вищої освіти
освітньо-професійної програми
«Середня освіта. Історія»
Півенської Юлії Федорівни
Науковий керівник
Новікова Світлана Віталіївна,
к.і.н., доцент
кафедри історії та археології
Рецензент:
Ковальчук Тетяна Вікторівна,
к.і.н., доцент кафедри
природничонаукових та
гуманітарних дисциплін
Азовського морського інституту
Національного університету
«Одеська морська академія»

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
« ____ » _____ 2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ....	7
1.1. Історіографія педагогічної самобутності козацтва.....	7
1.2. Джерельна база про педагогічні витоки козацького виховання.....	16
Висновки до розділу 1.....	24
РОЗДІЛ ІІ. ПЕДАГОГІЧНИЙ ЗМІСТ СИСТЕМИ КОЗАЦЬКОГО ВИХОВАННЯ У ШКІЛЬНИЦТВІ.....	25
2.1. Загальні засади козацької педагогіки.....	25
2.2. Система принципів виховання у козацькій педагогіці.....	33
2.3. Завдання козацького виховання.....	41
Висновки до розділу 2.....	50
РОЗДІЛ ІІІ. ВИХОВНИЙ ВПЛИВ КОЗАЦЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ.....	52
3.1. Особливості морального виховання у козацькій педагогіці.....	52
3.2. Особливості козацького трудового виховання.....	59
Висновки до розділу 3.....	67
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Педагогіка козацтва – автономна частина вітчизняної народної педагогіки. Вона не накладається на ціле, має суттєві відмінності, пов'язані із соціально-психологічним, побутовим укладом козацтва – органічною частиною українського народу. Аналіз наукової літератури показує, що діти козаків та не-козаків проходили різні школи, мали різне середовище та умови виховання. Тому доречно говорити конкретніше не взагалі про народне виховання, а саме про козацьке народне виховання.

Про характер соціалізації підростаючих поколінь у епохи, що передували появі розмежування етнічних і станових козаків, етнографія найчастіше може судити дуже умоглядно. Крім фольклору, ми не маємо ніякого іншого скільки-небудь надійного матеріалу. Тому достовірність відомостей щодо народного виховання раніше XVII-XVIII ст. сумнівна.

Для розуміння козацької народної педагогіки найбільш актуальними є історичні та етнографічні матеріали, що розглядають козацтво як станово-етнічну спільність.

У цьому дослідженні значної є педагогіка козацтва, спрямована у майбутнє - у цьому її наукова продуктивність і практична цінність.

Історія козацтва постає перед педагогом-дослідником як самостійний поділ народної педагогіки. І не лише тому, що без вивчення історичного минулого методологічно неможливе вивчення національної культури народу, а й тому, що історія козацтва за педагогічного підходу до неї розвиває основи народної педагогіки. У процесі історичного розвитку та на його основі козацтво століттями формувало свої знання, досвід виховання багатьох підростаючих поколінь.

Роль народної історії у формуванні козацького світогляду та моральності, - на основі яких, власне, тільки й могла функціонувати етнопедагогіка – унікальна

як і в інших народів із їхніми національними особливостями. Всі питання зосереджені у своєрідності, вихідних факторах цієї унікальності.

Недостатня розробленість методологічних проблем етнопедагогіки загалом та методології дослідження козацького народного виховання актуалізували необхідність розгляду цього питання як самостійного.

У зв'язку з цим, **метою кваліфікаційної роботи** є комплексний, науковий аналіз ідей козацької педагогіки та їх відображення у шкільній освіті.

Виходячи з поставленої мети і для найбільш повного розкриття теми, автором визначені наступні **завдання**:

1. висвітлити теоретичні засади вивчення козацької педагогіки;
2. охарактеризувати загальні засади козацької педагогіки
3. проаналізувати систему принципів та завдань виховання у козацькій педагогіці;
4. дослідити особливості морального виховання у козацькій педагогіці.

Об'єктом дослідження є козацька педагогіка.

Предметом дослідження - ідеї козацької педагогіки та їх відображення у шкільній освіті.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з XVI до початку XX століття. Нижня межа обумовлена виникненням та розповсюдженням на українських землях козацтва, а верхня межа обумовлена приходом до влади більшовиків та пануванням марксистсько-ленінських ідей у системі освіти та виховання. Вивчення саме цього історичного періоду існування козацької педагогіки - період з XVI до початку XX століття – дає значний матеріал для відродження власних національних особливостей освіти у сучасному періоді.

Джерельна база. На різних етапах наукового пошуку було використано 70 літературних джерел, у тому числі 1 іноземними мовами, зокрема: для написання кваліфікаційної роботи інформативними були розвідки з історії становлення та функціонування системи освіти Запорозької Січі (Федоренко, 1990), дослідження

з історії козацької педагогіки (Стефанюк, 2000; Стельмахович, 1997; Руденко, 2003; Руденко, 2007). Праці вищезгаданих авторів пронизані ідеєю відродження української козацької педагогіки як вищого прояву народної педагогіки. Оскільки в сучасності вона збагачується підходами, ідеями і засобами української та зарубіжної наукової педагогіки. Як галузь науки про виховання, козацька педагогіка значно розширює засоби та можливості науково-патріотичного загартування характеру людини, формування світогляду та виховання в неї лицарської духовності, стійкої громадянської позиції, здатності зміцнювати й захищати незалежну Україну.

В цілому, використання різноманітних історичних матеріалів і джерел дозволило скласти більш повне уявлення ідеї козацької педагогіки.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі комплексу різноманітних документів у кваліфікаційній роботі з'ясовано характер і структуру освітніх ідей козацької педагогіки; розкрито комплекс особливостей продуктивного впливу козацької культури на особистість школярів, а саме: створення єдиної освітньої системи на основі особистісно-орієнтованих мотивів, якими намагаються оволодіти підлітки та співвідношення педагогічного та загальноосвітньої програма з точки зору вмінь та соціально-педагогічних вимог до культури козацтва у змісті регіональної педагогіки; визначено комплекс умов, які можуть забезпечити особистісно-орієнтований та розвивальний характер взаємодії всіх учасників виховного процесу у школі.

Методологічна основа дослідження. Теоретико-методологічною основою дослідження є сучасні концепції освіти та культури, що спираються на принципи науковості, історизму та об'єктивізму; що базуються на психолого-педагогічних концепціях цілісного процесу розвитку особистості (Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн); ідеях про становлення та розвиток національної школи (А. Дістервег, Л. Толстой, К. Ушинський); праці із загальної теорії культури; про розвиток творчих здібностей через мистецтво, живопис, народні

ремесла; загальні засади гуманістичного підходу до організації особистісно-орієнтованого навчання та виховання (Ш. Амонашвілі, І. Федотенко); антологія з історії та теорії соціальної педагогіки (А. Мудрик).

Також, оскільки серед завдань кваліфікаційної роботи постає необхідність охарактеризувати мету та завдання, принципи та методи козацького народного виховання відповідно, названі категорії охоплюють структуру наукового знання, що традиційно відносяться до загальних засад педагогіки. Така постановка завдання створює необхідні можливості порівняльного аналізу козацького народного виховання з вихованням інших етносів, з державною системою виховання, її теоретичними засадами.

Названі методи взаємодоповнювали один одного і забезпечували можливість системного підходу до предмета дослідження.

Практична значимість кваліфікаційної роботи полягає у тому, що матеріали та висновки такої роботи можна використовувати у системі загальної освіти для формування особистості учня. Матеріали дослідження також можуть бути використані у середніх навчально-виховних закладах, у педагогічних ЗВО під час підготовки студентів до проведення виховної роботи, а також у системі підвищення кваліфікації та методичної роботи з вчителями та вихователями.

Апробація результатів дослідження. Основні результати наукового дослідження відображені в публікаціях здобувача, виступах на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку джерел і літератури. Список використаних джерел та літератури нараховує 70 позицій.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ

1.1. Історіографія педагогічної самобутності козацтва

Важливе місце в понятті «народність» посідають загальна матеріальна культура (житло, одяг, їжа тощо), духовно-культурна єдність (звичаї, обряди, мистецтво, релігія тощо), деякі характерні для розумової діяльності дії (козацький дух, ідея). Ці функції утворюють єдине ціле, причому кожна функція створює такі функції, що складають систему, і відіграють у ній конструктивну роль. У цьому випадку те, що більшість козаків розмовляли українською як засобом спілкування, не має особливого сенсу. Важливішими є самосвідомість козаків, ідея спільного походження, історична доля козаків та їхніх предків.

Козацтво – дуже унікальне явище не лише в українській історії, а й в Україні. В історичному минулому Козак передусім уособлював найліберальнішу частину українського народу, яка не терпіла дуже важких умов кріпосного існування. Український національний тип козацтва, на думку деяких дослідників, чистіший і зрозуміліший за північні та у західних областях України. У культурно-економічному відношенні козацтво як явище, загалом переважало у некозацьких регіонах України і мало значні соціально-економічні привілеї, стабільний спосіб життя та козацьке право, демократичний правопорядок.

Водночас для правильного розуміння багатьох аспектів педагогіки та психології козацтва дуже важливо, щоб козаки, як представники українського народу, асимілювали представників багатьох інших народів і релігій. На думку кількох авторитетів з історії козацтва (Н. Мельникова, Т. Старікова та інших), козак — це «сплав крові і плоті багатьох народів» [44, с. 17]. Коли козаки народжувалися і розвивалися, їх жіночу половину становили турки, татари,

черкеси та перси. Пізніше, внаслідок козацьких шлюбів, козаки постійно поповнювалися турецьким, черкеським, грецьким, польським та осетинським походженням. Серед козаків часто зустрічаються такі прізвища, як Татаринів, Калмиков, Грузин, Ляхов та інші. Також козаки були мусульманами та буддистами.

Безперечно, був час в історії козацтва, коли закони шаріату, адату, Біблії та Корану застосовувалися у мирних цілях, натхненні романами козацького лицарства. Великий знавець козацтва Л. Толстой писав: «Козаки відродилися разом з чеченцями і засвоїли звичаї та побут горців, але, разом з тим, вони неважають тих, хто гнобить солдатів. Насправді росіяни для козаків є чужі, дикі й ганебні». А. Толстой переповідає, що козаки казали: «Братство в одязі — це наслідування черкесам. Найкращу зброю дістають у черкес, а найкращого коня купують і крадуть у татар. Хороший козак показує свої знання татарською мовою і йде гуляти.....навіть розмовляє з братом татарською мовою» [62, с. 72].

Багато етнографів XVIII-XIX ст. (В. Даль, Н. Гарін-Михайловський, П. Небольсін та ін.) згадували, що козаки різних віросповідань і національностей є єдиними. «Всі для всіх рівні», хоч ти осетин, православний чи буддист. До Жовтневої революції вільні люди писали «Козаки» у графі «Національність». З цього приводу донський просвітитель М. Горчуков зазначав, що почуття націоналізму було чуже козакам. Є така приказка: «Козак завжди брат козакам» [12, с. 148]. У героїчних оповіданнях, легендах про козацтво поняття народність завжди замінює ширше й глибше козацьке поняття.

У своїй релігійній і національній різноманітності козаки, строго кажучи, не представляють жодного народу. Це свого роду конгломерат, утворений з однієї загальної консолідаційної концепції нової якості. Але козацтво – це глибоко українське явище. На початку ХХ століття козацтво було державою, станом, професією і своєрідною кастою. Точніше, у кожний конкретний історичний

період було дещо з перерахованого. Крім того, на початку ХХ століття козаки були єдиним збереженим лицарством у світі.

Педагогічно важливим для характеристики козацтва є той факт, що козацтво набуло держави задовго до утворення Російської держави.

Національний склад Півдня постійно прагнув суверенітету від Московії. Козаки прагнули до моральної незалежності у власній державі, а згодом поширювали чутки, що цареві чиновники - «згряя мандрівних розбійників, яку треба схопити й привести до Москви на страту» [70, с. 122]. Під час громадянської війни між білими козаками півдня Росії, розбитими Червоною армією, обговорювалася ідея відступу всього козацтва за межі «Радянського Союзу». Це свідчить про історичне протистояння козацтва і центральної влади (Москви, Російської імперії, СРСР).

У романі «Вовче молоко» Андрій Губін так описує «вольність» козаків: «Залізні воїни короля й Батьківщини заспокоювалися молоком вовків і мали відчуття високої, надмірної та класової переваги. Серед козаків було поширене презирство до кріпаків і селян. Для козаків справжнім був тільки козак. Решта дворян, інтелігенції та чиновників вважалися другорядними» [23, с. 35]. За словами А. Губіна, козаки, відрізані від інших, не об'єдналися з російським народом, навіть захищаючи кордони російського материка» [23, с. 35]. В українській, радянській та зарубіжній літературі козацтво характеризувалося різноманітністю джерел з різними думками.

Деякі з них: бродяги, незбагненні сміливості, відважні авантюристи, хижа кіннота, бедуїни безмежних українських степів тощо. За іншими документами, козаків об'єднувала жага свободи, нетерпимість до гноблення, прагнення до військової експлуатації та пристрасть до їжі. Козацький флот загрожував Босфору і з багатою здобиччю дійшов до іспанського узбережжя. Війна була мистецтвом ранніх козаків і стала їх життям. Згодом сотні козаків примножили

славу української зброї та перемогли ворогів Наполеона та інших загарбників, які намагалися загарбати їх Батьківщину.

Відомий письменник і етнограф М. Гарін-Михайловський, вивчаючи побут і звичаї козаків у другій половині XIX ст., писав про амурських козаків: «більшість амурських козаків — великі особистості зі слідами бурятів та інших азіатів». М. Гарін-Михайловський розповідає: «Кожен мешканець, від хлопців до людей похилого віку, носить шапку з жовтими полосами і штани в жовті смужки» [32, с. 65]. Костюми дуже шикарні. Шовкові сорочки, корсети для жінок і дороге взуття – не рідкість, навіть капелюхи з прикрасами. Навіть цей невеликий опис зовнішності свідчить про те, що діти козаків з раннього дитинства перебувають у становищі, коли вони змушені розвивати самооцінку, відмінну від хлопчиків кріпосних. За словами М. Гаріна-Михайловського, козацька молодь була дуже обережна з іноземцями [32, с. 65]. Амурські козаки широко використовували робочу силу іноземців, китайців, корейців та втікачів, але дружба з ними не віталася.

За словами М. Гаріна-Михайловського, місцеві фермери не шкодували схилити голови перед чиновниками і називати їх «пане» [32, с. 65]. Діти козаків не бачили скромності батьків і старших родичів. Та й пани не знали не те, що козацької поваги а й де перебувають козацькі робітники та селяни.

На початку XVIII століття голландський генерал-лейтенант Крайс так описував дніпровських козаків: «Ніхто краще за козака не може скористатися його дрібними помилками, швидко й ненавмисно нападаючи на ворогів і влаштовуючи на них засідку. Вони дуже сміливі й байдужі до всіх тягарів голоду, спраги та війни. На початку, життя козаків було надзвичайно важким, проходячи в умовах, коли виживають лише найсильніші, найсміливіші та найсвітліші» [46, с. 92].

Козацькі персонажі нагадували кремінь і роками вдосконалювалися. Ні, козаки не були слабкими людьми. Інакше вони не змогли б захистити Україну від

безлічі завойовників. Риси характеру козака, як правило, викарбувані на чолі, а про зовнішність козака можна судити по характеру. Відкритий і ясний погляд, повага до людської гідності, до себе та інших, випромінює спокій, силу і самовпевненість. В основі характеру й українців загалом була якась подвійність: дуже веселі, усміхнені, але іноді дуже сумні, мовчазні, недосяжні. З одного боку цьому є просте пояснення, адже козацтво постійно перебуває у протилежних та взаємовиключних ситуаціях – то вони дивляться в очі смерті, то намагаються не втратити з поля зору радість: щось вічне, марнославство сьогодення і неминучу втечу з цього життя.

Козаки завжди були дуже організовані. Скрізь серед козацтва беззастережно припинено анархію, безлад і занедбаність. І це, незважаючи на те, що козак був вільним, головною ознакою племінної групи був дух свободи.

Але разом зі свободою прийшла й відповідальність. Зловживання свободою каралося силою громадської думки. Безвідповідальність була неминуча і суворо каралася.

Механізми цього процесу зараз можна оцінити лише гіпотетично, але все це соціально передавалося молодим поколінням [35, с. 108]. Традиції, прислів'я та настанови, які існували у козацькому середовищі, багато говорять про вічну рівновагу між відповідальністю та свободою козаків як важливих охоронців демократичного правопорядку.

Серед підлітків-козаків, які займаються різними формами масової комунікації (ігри, конкурси, дискотеки тощо), свобода та відповідальність виражені гармонійніше, ніж у підлітків, які не навернені до козацьких ідей.

О.Герцен, пов'язуючи ідеї козацтва з українською громадою, артильність та соціалізмом, писав: «Козак був як двері, відчинені для тих, хто не любив спокою і прагнув руху, небезпеки та незалежності. Це ознаменувало початок потрясіння долі молоді, яка поряд із миролюбним і доброзичливим характером слов'ян характеризує їх. Козак охороняє власні кордони, знаходиться постійно на

сторожі на крайніх кордонах своєї батьківщини. Не маючи іншого уряду, ніж козацький, Він став розбійником, а не слугою» [4, с. 95].

Козацька демократія на будь-якому рівні не має нічого спільного з такою демократією, як Річ Посполита, і навіть Радянська Республіка. Козацьке коло — це не сільська рада чи рада колгоспу, а організація, що виконує практичні функції самоврядування із законодавчими, адміністративними та судовими повноваженнями. У козацькому колі, в колі де «всі люди рівні», ніхто не мав ні переваги, ні привілею, ні чину, ні звання, ні походження, ні посади. Генерали, які жили на хуторі, шляхтичі козачі, безсумнівно, підпорядковувалися місцевому отаману, часом малописьменні й ані знатні, ані заможні. Усе це були практичні причини плекати особисту честь і гідність.

Не обійтися без козацьких дітей на сходах міста та козацьких кіл у місті. Очевидно, що два різні «парламенти» самі по собі були школами різної честі й гідності. Сучані дніпровські козаки кажуть, що деякі традиції збереглися й донині, адже, відсікаючи батьків на очах у дітей, коли перші на це заслужили, йшлося не тільки про честь, гідність і свободу, а й про поняття ідей та емоцій, а також про існування загальної відповідальності, яка не окреслюється певним віком. Новобранців, що мають пройти службу на користь державі, направляли різними способами на службу королю та його державі [59, с. 11]. Селяни – крізь сльози і ридання, солдатську лайку. Честь і гідність козаків не принижувалися страйками, вони захищали свою Батьківщину з честю, гідністю та усмішкою, не думаючи про власне життя.

Фольклористичні дослідження тісно пов'язані з етнічними особливостями кожного етносу. Річ у тім, що національний характер проектується на цілі та завдання й систему освіти в цілому, що впливає на формування основних рис держави. Психологія розглядає людей з точки зору автономних стереотипів. Згідно з положеннями цієї науки, це автоматичний стереотип, який орієнтується

на популярні освітні програми, які спрямовані на орієнтацію людей на певні освітні засоби і методи, а також на самоусвідомлення якостей кожної країни.

Стереотипи про німців, британців, норвежців та інші етнічні групи сягають своїм корінням психології, художньої літератури та фольклору. Про особистий характер козаків написано чимало.

Козаки не мають жодної психологічної характеристики, наприклад, «педантичний німець». Характеристики козака відносно стійкі та постійні щодо військово-професійних характеристик. Козак сміливий і хоробрий, сміливий і винахідливий [66, с. 203]. Революційні події, а особливо громадянські війни на початку ХХ століття, сприяли поширенню уявлень і чуток про жорстокість козацтва як ознаки соціальної спільноти, яка десятиліттями всіляко підтримувалася офіційною ідеологією та пропагандою. Однак перевірка природи цієї проблеми виходить за рамки цього дослідження.

Проте слід зазначити, що, за сучасними політичними поглядами, найбільш стійкими та консервативними психологічними установками повсякденної свідомості, які забезпечують стійкість народних стереотипів, є традиції та звичаєво-нормативні вимоги до поведінки, які служать соціальними регуляторами та стабілізаторами водночас. Козацьке самовираження в публіцистиці та усній народній творчості послідовно передає орієнтири повсякденної обрядовості щодо збереження й культивування гуманістичних козацьких традицій [9, с. 22]. Це яскраво відображає захисну реакцію, соціальне самоствердження, самозбереження та виживання козацтва як соціально-історичної спільноти.

Численні легенди, перекази, пісні та весь козацький фольклор дають багато матеріалу, що демонструє схильність козака до доброти, милосердя та поблагливісті, особливо до полеглих ворогів.

Ці якості з дитинства виховувалися в молодшому поколінні, яке за православними мірками повинно мати християнську віру.

Православ'я завжди було одним із парадоксальних явищ духовного життя козацької цивілізації. Воно займало центральне місце в козацькій ідеї і було невід'ємною та великою частиною світогляду.

Релігійність козаків у поєднанні зі справжньою релігійною толерантністю ніколи не була фанатичною. У романах багато свідчень про те, як у місті козаки прикрашали не лише православні храми, а й мечеті, католицькі храми та синагоги. В одному козацькому селі мирно співіснувало багато релігій, які об'єднували всіх. Можна також відзначити, що степові народи не були особливо релігійними і іноді зневажали священиків і навіть образи богів. В. Белінський казав: «Ще багато однак забобон в цьому козачому суспільстві, і вони не є ознакою релігії. Містичне піднесення — це не природа. У ньому багато здорового глузду, ясності та позитивного мислення про це» [29, с. 31]. Примітно, що православ'я набуло загальної скептичної форми в житті людей. Навіть твердження в книгах Біблії були канонічними (боязні Бога). Це частина повсякденної мови в її буденних, побутових варіантах.

Є вказівки на те, що за часів Никона та Авакума козаки були абсолютно байдужі до церковних поділів. На них не впливали зовнішні форми свідомості, вимоги до складання пальців, тощо. Козаки байдуже ставилися до суперечок про перегляд і тлумачення текстів церковної книги. Козацька громада не називала їх Авакумами, релігійними містиками, паломниками та богомолами. Серед козаків існували прислів'я, які суперечили Біблії. Козаки розважалися самі й розважали інших анекдотами про попів, попадів та попових дочок. І це не ображало благочестивих релігійних почуттів більшості козаків. Очевидно, В. Белінський говорив з повною вневненістю: «Козак, в самому абстрактному розумінні, за переказами, був носієм ідей православної церкви. Він бачив дуже мало від реальних діянь Церкви Божої, і правила його життя керувалися не релігією, а звичаями, побутовими звичками» [29, с. 31]. На формування «цивілізації» (В. Белінський), духовної культури, філософських поглядів козаків постійно

впливав психічний склад, своєрідність соціально-психологічного образу, що склався у той час.

До середини XIX століття в науковій літературі накопичився великий матеріал, характерний для опису соціально-психологічних зображень лицарства. До цього часу про козаків уже вийшли твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, Л. Толстого та інших видатних поетів і письменників. На думку В. Белінського, найповнішу картину психології козацького розуму намалював М. Гоголь у «Тарасі Бульбі». В. Белінський писав: «Ця повість характеризує козаків так само як і життя греків Іліади в героїчну епоху» [29, с. 31]. «Справді, хіба не всі ті козаки мають схлжість із дивними цивілізаціями, завзятістю, загубленим життям, безтурботністю та лінощами, нервозністю та активністю, бурхливими оргіями та кривавими набігами...» [29, с. 31].

За словами В. Белінського, М. Гоголь у «Тарасі Бульбі» виніс образи та ситуації з глибин козацького життя. «Цей богатир Бульба та його могутні сини, ця козацька юрба, що розважалася на площі, а ті, що козаки лежали в калюжі, аби зневажити дорогу сукню, яку вони носили...» [29, с. 32].

Можна вважати, що козацтво є виразником лицарства народу, а козацтво не є якоюсь «чужою цивілізацією». Скоріше, це сяючий вибух таємних глибин таємничих душ людей. Козацтво - один із аспектів національної самосвідомості - відображення української особистості, ідей. Історія козацтва є свідченням молодості, легковажності й героїзму, але водночас характерних для нього лінощів й недбалості. Трагедія і героїзм, комедія і печаль, жорстокість і милосердя, атеїзм і релігія, вірність і зрада – усе це були ознаки козака.

Козацькі етнографії неодноразово заявляли, що козак – це стан душі. Можливо, саме тут етнопедagogічний аспект продовжує вести до етнопсихології, без якої важко пояснити козацьку цивілізацію.

Таким чином, аналіз характеру соціального статусу та освітньої ідентичності козаків виявив, що:

- козацтво – є соціальною спільністю, що утворилася в ході еволюційного розвитку різноманітних соціальних та етнічних спільнот.
- ідентичність – характеристика козацтва в період становлення та розвитку культури та педагогіки козацтва;
- розвиток і функціонування суспільно-освітньої спільноти козацтва ґрунтується на засадах історизму, природності, громадянськості та патріотизму.
- урбанізація та інші особливості сучасної цивілізації негативно оцінюються козаками з точки зору подальшого розвитку своєї культури та педагогіки.

1.2. Джерельна база про педагогічні витоки козацького виховання

Не вся усна народна творчість як першоджерело педагогіки, що укоренилося в козацьких регіонах, створювалася неодмінно самими козаками. За рідкісними винятками, фольклор, що не знає кордонів, вільно пересувався просторами країни. З величезного багатства безіменних творів народу козацтво селективно асимілювало насамперед те, що відповідало найповніше його морально-етичним ідеалам, сімейним та суспільним відносинам, способу життя в цілому. Козацтво привласнювало з українського фольклору та фольклору інших народів усе те, що піднімало силу людського духу, красу та всесилля піднесених пристрастей, високого обов'язку.

Життєва мудрість, спостережливість, розум народу визначали козацькі фольклорні домагання у складному селективному процесі. Прислів'я, що отримало козацьке громадянство, від цього не переставало бути російським, адигейським, українським. Серед козацтва не існували такі, наприклад, прислів'я як: «Душа божа, тіло государеве, а спина панська», як не існував взагалі фольклор

«рабського» змісту. Свободолюбству козацтва більше імпонувало те, що оспівувало С. Разіна, Є. Пугачова, К. Булавіна, що притискало та карало експлуататорів.

З погляду педагогіки найбільшу значимість представляє фольклор, котрий має безпосередньо козацьке походження, пов'язаний зі специфікою життєдіяльності етносу. Наприклад: «Скакав козак через долину...» - пісня з чітким станово-етнічним авторством, «Без отамана і дуван не дуванять» - прислів'я явно козацького походження, відображає козацьке право тощо [37, с. 241].

Поняття козацька народна педагогіка, в такий спосіб свідчить про те, що цей педагогічний погляд у своїй підставі мав певне джерело наявний у способі життя козацтва.

На відміну від педагогічних досліджень, які основи народного виховання вивчають головним чином лише за допомогою фольклору – створюючи своєрідну фольклорну педагогіку – ми дотримуємося іншої точки зору.

Виховання та усна народна творчість в історичному процесі виступають як взаємопов'язані процеси, як два взаємозалежні види духовної діяльності. Основою цієї діяльності були лише матеріальні умови життя суспільства, способи життєдіяльності народу.

Керуючись цим положенням, основи народного виховання козацтва передусім і головним чином ми вбачаємо в козацькій цивілізації - специфічній суспільно-економічній та правовій організації народу, що відрізняє його від інших народів.

Разом з тим, козацька цивілізація - це самобутня культура, самобутній менталітет частини народу. Такий кут зору дозволяє значно розширити джерельну базу дослідження козацької цивілізації за рахунок аналізу письмових пам'яток від Біблії, Домострою до творів педагогів-просвітителів, які

узагальнювали досвід народного виховання свого часу, тобто створювали основи наукового знання.

Більшість сучасних дослідників народної педагогіки розглядають фольклор як основну, інколи ж єдину, форму побутової виховної мудрості. Це безсумнівно збагачує джерельну базу дослідження.

Інтерес до народної педагогіки виник задовго до появи друкарства на Русі. У літературних пам'ятниках, що дійшли до нас, узагальнені великі масиви педагогічного знання, що представляє собою ні що інше, як фольклор відповідної епохи, якусь іпостась сучасної народної педагогіки.

Народна педагогіка козацтва зазнавала певного впливу книжкової культури, православного книговидавництва, релігійної думки.

Завдяки значному поширенню грамотності, особливо у XVIII-XIX століттях, у козацьке середовище активно впроваджувалися Біблія, Життя Святих, Домобуд, Стоглав, твори авторів, що містять у собі великий обсяг педагогічної інформації [17, с. 96].

Спостерігаючи розвиток педагогічних тенденцій у творах пізнього середньовіччя Русі: «Задонщина», «Житіє Сергія Радонезького», «Повчання» та багатьох інших, неважко переконатися в їхньому глибокому народному джерелі. Названі твори виявляють різноманітні «родові» зв'язки з усною народною творчістю педагогічного змісту [69, с. 372]. Звідси виникає можливість стверджувати, що вони є досвідом народного педагогічного узагальнення народної мудрості.

У зв'язку з цим, слід відзначити, що у XVI-XVII столітті в Московській державі було поширене збирання прислів'їв, приказок, казок, пісень. Це ще не була фольклористика в сучасному розумінні, але це вже не було простим збиранням. Так, мудрість збірки «Бджола» повчала сучасників: «Всім догоджати - зло», «Багатіям всі люди друзі», «Повчаючи - вчи вчинками, а не словами», «Не

слід сипати перли перед свинями», «Не місце фарбує чеснота, але чеснота – місце» [45, с. 59].

В іншому популярному збірнику XVII століття «Мудрість Менандра» містяться народні узагальнення «вчительського сенсу» типу: «Отримавши добро - пам'ятай, а зробивши - забудь», «Буває іноді змовчати краще, ніж сказати», «Людському розуму час - вчитель», «Краще розум збирати, ніж багатство лукаве», «Міркувати вміє багато хто, а пам'ятати - не всі».

В ухвалах «Стоглава» містяться значні матеріали, що регламентують організацію народної освіти, уточнюють мету виховання, практичні результати поширення грамотності серед простого народу тощо [19, с. 7]. Не викликає жодних сумнівів, що «Стоглав» повністю спирається на досвід та авторитет народного виховання, що багато його глав – це завершена обробка ідей народної педагогіки свого часу.

З великою впевненістю можна стверджувати: друкована продукція XVII-XVIII століть - це усна народна творчість, перетворена на друковану іпостась. Це було джерелом сучасного народного педагогічного знання.

З 1985 року розпочалася публікація багатотомної «Антології педагогічної думки народів СРСР», де представлені пам'ятки педагогічної культури та педагогічна спадщина інших народів. «Антологія» охоплює великий обсяг документів педагогічної публіцистики, фрагменти із творів видатних громадських та державних діячів, науковців, письменників, педагогів. «Антологія» показує, що між педагогічними поглядами різних народів багато спільного та водночас національно-самобутнього, народного [65, с. 188]. Цінність всіх цих матеріалів, з погляду даного дослідження, у тому, що вони безпосередньо пов'язані з народною мудрістю про виховання, пролонгують народний досвід, який раніше існував у неписаній формі.

Вивчаючи фольклор у його педагогічній основі, дослідники майже не приділяють уваги оригінальній стародавній літературі, яка постійно впливала на народне ставлення до виховання.

Тим часом ідеї таких унікальних пам'яток, як «Домобуд», «Стоглав» та інших, не лише самі походили з фольклору, а й активно впливали на нього.

Історична достовірність «Домострою», «Стоглава» ні в чому не поступається достовірністю фольклору. Література XVII-XVIII століття була нічим іншим, як інтеграцією народного знання про виховання, різновидом народної педагогіки свого часу [39, с. 6]. Як джерело педагогічних досліджень, література XVII-XIX століття йшла гарячими слідами народного виховання, воно було більш зрозумілим і близьким М. Ломоносову, О. Радищеву, ніж дослідникам - нашим сучасникам.

При найближчому розгляді ми виявляємо, що «Домобуд», по суті – літературний переклад усної народної творчості на друкарському верстаті. Це народне педагогічне тлумачення народних традицій виховання лише на рівні часів Домострою, з тією різницею від тлумачень XX століття, що останнє не завжди гарантує необхідну достовірність.

Релігійні догми, перш ніж стати такими, безсумнівно, пройшли багатовіковий шлях випробувань лише на рівні звичайних спостережень і узагальнень. Збірки Життя Святих, на думку фахівців, також запозичені із стародавнього фольклору. Початковою формою біблійної мудрості була усна народна творчість, що вбирала в себе і узагальнений педагогічний досвід. Все те, що викристалізувалося в Біблії – це сукупність знань багатьох народів, це не лише «краща книга, яку коли-небудь знав світ» (Ч. Діккенс), а й найкращий пам'ятник житейської мудрості.

Безвідносно до релігійної свідомості та почуття, у нашому дослідженні Біблія розглядається як концентроване знання, у цьому сенсі – «релігія – річ не жартівлива» (Л. Толстой) [62]. Будучи дуже далекими від релігійності, ми

розглядаємо Біблію як перший систематизований підручник народної педагогіки, народної філософії.

До невирішених питань теорії народної педагогіки належить впровадження її результатів у практику. Навряд чи можна вимагати, щоб пісня чи прислів'я XVIII століття неодмінно обернулася своєю корисністю для сучасного виховання. З обрядовості минулих часів, мабуть, багато чого не можна перенести в наш час. Очевидно, некоректно порушувати питання, наприклад, про те, чим збагачує ця народна педагогічна знахідка сучасну практику. Насамперед, це стосується форми викладу. З погляду змісту, багато матеріалів із давньої педагогічної спадщини є актуальними і досі.

Ми вважаємо, що прямолінійні спроби відродження традицій народного виховання не можуть принести жодної користі. Інша річ, використати глибинний сенс, ідею тієї чи іншої традиції як варіант її модернізації.

Здається, що питання не тільки в тому, чи годяться чи не годяться нам вчорашні істини, корисні чи реакційні вони. Головне для історії та теорії сучасної педагогіки - як і чому виникли ці істини, за яких умов вони існували, який їх зміст. Важливо без особливих похибок реконструювати досвід народного виховання, з'ясувати чинники його сучасного значення. Без цього не виявити ідеї мудрості народного досвіду. У цьому плані етнопедagogіка вирішує найважчі, відповідальні завдання, які потребують великої наукової сумлінності щодо узагальнення досвіду народного виховання.

Педагогічна наука завжди ставилася з великою обережністю до оцінки виховної ролі окремого відокремленого впливу на особистість, тим більш вербального, яким є усна народна творчість [42, с. 27399]. Ще більша обачність виникає в оцінках ефективності тих чи інших впливів, безвідносно до стану суб'єкта, його відносин, життєдіяльності тощо. А саме такими постають перед дослідником історичні факти та явища, з якими він має справу.

На жаль, у більшості випадків у педагогіці склалася така практика, коли окрема форма усної народної творчості оцінюється лише сама по собі, безвідносно до суб'єкта її сприйняття, без урахування умов, що породили цю форму тощо.

Про те, як казка сприймалася дітьми, як оживала в їхньому середовищі, тепер можна лише здогадуватися. Ми не знаємо і вже навряд чи дізнаємося, якою була народна манера сказання дитячих казок, як їх слухали діти, як сприйняте трансформувалося у свідомості, емоційній пам'яті. Все важче стає судити навіть про справжність фольклорних записів, що збереглися, про особливу манеру розповідання казок, дуже деформованої оповідачами пізнього часу. Безперечно, на так званій «фольклорній класиці» лежить печатка німецьких записів, суб'єктивізму збирачів фольклору, які за невмінням чи незнанням правил письмової фіксації фольклору нерідко спотворювали минуле.

Наукова література не дає відповіді на питання, пов'язані з педагогічним та психологічним виглядом дітей часів далекої усної народної творчості. Тільки імовірно можна будувати висновки про характер взаємовідносин дитини з тими впливами, які формували її.

Тим часом досліднику дуже важливо побачити дитину та фольклорну одиницю не лише порізно, а й разом. Це можливо лише коли пісня, казка поєднуються зі сприйняттям у єдиному процесі передачі та прийому інформації, де діяльність дитини займає так само важливе місце, як і фольклор. Це дозволило б побачити фольклор не тільки таким, яким він є, а й таким, яким привласнює його дитина, перетворюючи на власний світ.

Свого часу усна народна творчість була наділена великим виховним потенціалом. Однак цей потенціал міг реалізовуватись лише за активної участі інших факторів соціалізації. Вся сукупність фольклору знаходить власне педагогічну цінність, якщо вона безліччю ниток поєднується з масою інших

сукупностей «зони найближчого розвитку особистості» (Л. Виготський) [22, с. 108].

Середовище, в якому безперервно відбувається життєдіяльність особистості, спілкування у цьому середовищі з собі подібними та інші фактори повинні задіяти матеріал фольклору, щоб він діяв виховуючи. Інакше кажучи, усна народна творчість, як така, може бути правильно зрозумілою і оціненою поза багатоаспектного контексту середовища проживання і ставлення особи до неї.

У відомих нам роботах з народної педагогіки соціалізація підростаючих поколінь здійснюється у процесі спілкування зі старшими, під їх впливом [68, с. 235]. Тим часом молодші покоління також впливали на старших, що надає соціалізації двостороннього характеру. Молодші не завжди покійно, беззастережно приймали як «керівництво до дії» усе те, що їм наказувалося. Вони чинили опір, причому істотно - як і в ім'я чого вони чинили опір і які особисті якості формували в результаті цього? Відповідь це питання вимагає додатково педагогічного та психологічного аналізу.

Суть одвічної проблеми батьків і дітей проглядається, наприклад у прислів'ях: «Син у мене мій, а ум у нього свій», «Мудрість у голові, а не в бороді», «Старі хілють, молоді поріють», «Не питай старого, питай досвідченого». Багато в козацькому фольклорі приказок, примовок, у яких «опір» молодих старим виражений у жартівливо-повчальній формі, щоб натякнути на щось, не образивши людину. Проблема «батьків та дітей», мабуть, містить у собі пояснення того, що молодші покоління, приймаючи світ як даність, і самі активно впливали на зміну цього світу, тобто молодь не тільки діяла за обставинами, а й сама створювала обставини [10, с. 13]. Дані про це суттєві для народної педагогіки, але їх поки що дуже мало.

Так, у романі В. Лихоносова «Наш маленький Париж», в одному епізоді показано протистояння молодого козака старому, консервативному батькові. Син

дорікає батькові за непомірну релігійність, за відсутність лицарського ставлення до жінки, матері, на що батько виявляє ще більший консерватизм, забороняючи синові одружуватися з «фарбованою кацапкою», не козачкою [31]. Подібні відносини між старшими та молодшими поколіннями козаків особливо загострюються наприкінці XIX – на початку XX століття під впливом майбутніх суспільних змін.

Висновки до розділу 1.

Козацьке народне виховання, будучи частиною козацької культури, стає, своєю чергою, значущим чинником забезпечення стійкості цієї народної культури, її розвитку та зміцнення. Це особливо важливо в сучасний період, коли козацтво знову набуло права на педагогічну самобутність.

Таким чином, аналіз загальнокультурних та педагогічних витоків генези педагогіки козацтва показує, що:

- педагогіка козацтва є невід’ємною частиною вітчизняної народної педагогіки;
- досвід життєдіяльності народу, соціально-побутове, духовне та світське знання склали основу народної педагогіки козацтва;
- визначальним чинником у формуванні педагогіки козацтва є народний фольклор та досвід життєдіяльності козацтва;
- закономірності формування народної педагогіки козацтва визначають змістовні засади становлення сучасної педагогіки козацтва.

РОЗДІЛ II

ПЕДАГОГІЧНИЙ ЗМІСТ СИСТЕМИ КОЗАЦЬКОГО ВИХОВАННЯ У ШКІЛЬНИЦТВІ

2.1. Загальні засади козацької педагогіки

Одним із завдань дослідження є роз'яснення мети, завдань, принципів і методів народного виховання у козацтві. Ці педагогічні категорії мають справу зі структурою наукового знання, традиційно віднесеного до загальних принципів педагогіки. Питання про мету виховання – одне з найважливіших у всіх теоріях виховання, різних релігійних, філософських і соціальних вченнях, національних нормативних актах. У педагогіці мета освіти традиційно визначається її принципами, загальним напрямком, методами, засобами та змістом – усіма цими аспектами загалом.

У фольклорній педагогіці козацтва мета виховання постає як важлива об'єднуюча категорія, що вбирає своєрідність козацької цивілізації. Як свідчать джерела етнографії, фольклору та художньої літератури, у чіткій, конкретній, ненав'язливій і стислій формі викладена мета козацького виховання: плекати козака. Це повністю відповідало інтересам класу і народів, суспільно-економічним потребам і зумовлювалося об'єктивними історичними обставинами. Свідченням досягнення виховних цілей був єдиний критерій – рівень сформованості особистості козаків.

У «Тарасі Бульбі» М. Гоголь (нащадок козаків, великий знавець козацтва) описує батька, який інформує сина про статус козацтва. Всю неписану програму козацькі отці з ентузіазмом перевіряють [20, с. 358]. Що таке козак? Інакше кажучи, рівень освіти козаків міг бути перевірений і оцінений суспільством за шкалою народного розуміння з найбільшим ентузіазмом і суворістю. Саме так сталося з Андрієм у «Тарасі Бульбі» і ситуація була ідеальною за всіма

параметрами козацького значення. Він так і не пройшов випробування на готовність до патріотизму. Ставши жертвою своєї всепоглинаючої пристрасності, він зрадив козаків і навмисне скоїв злочин. «Це було ім'я матері чи країни, друга, гарне польське ім'я», – саме так висловився М. Гоголь [41, с. 90].

Андрій був незгоден з переважною більшістю козацького суспільства і був убитий батьком («сухе дерево з опалим корінням»). Тарас Бульба карає сина за нереалізацію головної мети козацького виховання. Саме тому Андрій, як християнин, приймає покарання з лагідністю і смиренністю.

Сам Тарас був урочистістю у козацькій вершині освітньої системи, вершиною козацької освіти для М. Гоголя. Він був вірним людям і навіть в останню мить своєї мученицької смерті. Козацький дух і відповідальність козаків додавали йому сил.

Поняття «козацтво» увібрало багато рис, які відповідають уявленням людей. Державна ж освіта була насамперед зосереджена на отриманні приватного інтересу. Головне, що народжений козак стає сином свого народу і повторює риси своїх предків, своїх батьків [5, с. 56]. Словом, стає як усі козаки. У насправді справжньому козакові люди побачили досконалу людину, яка відповідала критеріям їхніх ідей про досконалість.

Таким чином, з метою виховання козацтва вперше утвердилася захисна реакція самозбереження козацтва як соціально-історичної спільноти. Досягнення цілей виховання забезпечувало стійкість народним стереотипам, які в свою чергу служать соціально-педагогічними регуляторами соціальних відносин.

Програма, написана для виховання хлопчика, народженого в козацькій родині, не була заздалегідь визначена. «Теорія» виховної мети була поширеною й очевидною для козаків.

Навчальна програма була перевірена віками, а основні ідеї, цілі та завдання були сформульовані в піснях, оповіданнях та старовинних легендах.

Її глибоке педагогічне та соціальне значення полягає в тому, що мати дитини не лише знала зміст програми, а розуміла й поділяла її суть та спрямованість. Серце матері відчувало гордість, те задоволення, яке прийшло від виконання батьківських обов'язків. Це неодноразово підтверджується всіма видами усної народної творчості, усіма жанрами. Це видно з української літератури про козацтво.

Великий знавець козацького життя М. Лермонтов так поетично висловив майбутнє немовляти словами матері в «Козацькій колискові».

Сам дізнаєшся,

буде час.

Сміливо втягнеш ногу в стрем'я

І візьмеш рушницю [58, с. 74].

Мати козацька знала, навіщо їй народився син, і мала готувати його до життя з колиски. Вона також знала ті якості, що необхідні для військової служби: мужність і, перш за все, готовність до військової служби. Виховна програма мала виховати фізично міцного та здорового сина-богатира.

Кінцевий результат, найцінніший – духовне формування особистості.

Головне, щоб ця особа була козакою:

Богатир ти будеш на вигляд

І козак душею [43, с. 4].

З колискової пісні видно, що мати-козачка свідомо ростить сина для війни, за одвічною традицією батьків і дідів та поділяє програму його виховання, благословляє на майбутню важку козачу долю.

Я сідельце бойове

Шовком розішшю.

Спи, дитя моє рідне,

Баюшки-баю [43, с. 4].

Наскільки відомо, такі виховні завдання не були встановлені і не планувалися до вирішення у системі народної освіти. Як безкорисливо козак повинен любити свій народ, виявляти лицарство, щоб щодня приносити великі материнські жертви в його ім'я. Безсумнівно, ідея козацького народного виховання була дієвою, бо нею опікувалася мати.

Тему страждань матері за долею сина-козака повторює М. Гоголь у «Тарасі Бульбі», написаному на основі глибокого проникнення в життя і долю запорізьких козаків [38].

В українській літературі й усній народній творчості сюжети про царських воїнів, призовників, військову службу – похмуро-сірі. Але ж матері козацькі завжди відправляли в армію власних дітей із усмішкою. Відомо, що дезертирів у козаків не було, вони, безперечно, виконували накази своїх полководців, покора верховній владі була непохитною, не було материнського егоїзму, що перешкоджало б присязі їхнього сина на громадянський обов'язок.

Численні пласти фольклору містять переконливий матеріал про те, що в козацькій фольклорній педагогіці чільне місце посідає тема виховання дітей матерями, а як ідея висхідної психологічної установки є внутрішня підготовленість до реалізації мети виховання. Це сталося і в дитинстві і набагато пізніше, коли хлопчики ходили разом з батьками на заробітки, готуючись стати солдатами і збираючи зброю, форму та коней.

Мета, завдання та ціла програма козацького виховання були можливими й активними, бо мимоволі впливали із цілого ладу, способу життя людей. Усі різноманітні виклики козацької освіти є перспективними, корисними та легкими для розуміння, від дитинства до навчальних тем.

Козацькі пісні оспівували мужність, особисту мужність і військову зухвалість козаків. Дитина чула про це в ранньому віці і починала розуміти професійну потребу володіти цими якостями.

Прислів'я та приказки, які козак багато разів чув у своїй молодості, повторювалися в побуті. «Сміливий навіть без їжі», «Собака гавкав і завив не на сміливця. На боягуза» тощо [15, с. 94]. Кожне з цих прислів'їв сформувало дуже прагматичне переконання, що хоробрість – це не лише професійна якість для козака, а й тактична необхідність, військова майстерність.

Чудовою нагодою для реалізації освітньої програми козацтва були дитячі ігри (особливо змістовні, у воєнізованих формуваннях). Багатообіцяючі результати таких ігор багато в чому визначалися тим, що вони грали своїх товаришів, майбутніх бойових братів, ігри проходили із зброєю. Козакам надали наочні приклади взаємопідтримки, злагодженої взаємодії. Оформлення козацьких ігор для дітей було досить великим і різноманітним. Були ігри з персонажем Пласт (у піхотних угрупованнях), які вирішували проблему розвитку якостей «того самого бійця», і гра з кіньми, що вимагала монолітної інтеграції вершника і тварини.

У завданні виховання любові до тварин взагалі фольклорна педагогіка ніде не зустрічається, не має проявів, але в усній народній творчості про коней вона може багато чого сказати. Козак любив свого бойового друга «краще за себе». Загибель коня в бою завжди була трагедією для вершника. У іграх козаків ніжно і дбайливо ставляться до своїх вірних і улюблених друзів.

Фольклорні уявлення про мету виховання можна знайти в казках, що існували вибірково серед козаків, особливо в українських народних казках, які задовольняли інтереси та потреби козацтва.

Козаки завжди були позитивними героями у побутових, пригодницьких і чарівних історіях, які дорослі розповідають дітям. Козак не поганий і не хороший. Він наділений усіма людськими чеснотами, які можна уявити лише в казках, і передусім безстрашний, мужній і сміливий. Чоловіки, навіть солдати, можуть опинитися серед ворогів і будь-хто може налякатися і збитися з пантелику. Козаки – ніколи. Вся нечиста сила, хитрі підступні відьми, злі чаклуни -

відступили перед мужністю козаків. Тому перше завдання виховання завжди дуже чітко визначено.

У фольклорі козак завжди мав героїчну статуру та небувалу витривалість. Крім того, виражаючи сутність виховної ідеології народу, козак набув чіткого художнього образу. Козаки не можуть бути дурними, злими і аморальними. У казках вони отримують очевидну перевагу не тільки у роботі з дисками і списами, а й у розумі, кмітливості та винахідливості.

За межами козацької ідеології художньо-поетичними образами слугували народні педагогічні погляди на мету козацького виховання.

Козацькі пісні ілюструють виклики морального та інтелектуального виховання. У ліриці досі є надії та очікування людей. Це пісня про військовий похід, пісня про труднощі царської служби. Це звернення козака до Бога, щоб він врятував йому життя у важкій битві [13, с. 117].

Особливо характерні для козацького фольклору пісні, де жінка чекає повернення коханого з війни або оплакує його смерть з рідними. У піснях, які співають чоловіки, часто міститься прагнення козаків до перемог і підвищення.

Трудових проблем у прислів'ях і піснях, типових для козацького середовища проживання, менше, ніж у педагогічних поглядах українців. Завдання трудового виховання явно відсунуто на другий план, зберігаючи своє важливе значення. Можливо, це пов'язано з тим, що до XVII століття козаки рідко займалися конярством, більш трудомістким землеробством, аніж скотарством. Можна також припустити, що спосіб життя козаків просто несумісний з лінню та бездіяльністю. Бо козаки завжди працювали лише на себе.

Серед жартівливих прислів'їв про лінь були «Робота не вовк, не втікає до лісу», «Навіть пішки не смію їхати» тощо. Такі прислів'я популярні і в усних народних казках [2]. Необхідність трудового виховання в народній педагогіці простежується на численних прикладах словесного мистецтва, що вихваляє

працьовитість, спритність і працьовитість, наприклад «Бог послав на працю, а біс на полювання забрав».

Суттєвими ознаками козацьких виховних цілей є поетичність, романтика та неповторність. Для порівняння зазначимо, що ключові цілі сучасної освіти спочатку були світськими. Сьогодні ніхто нікого не закликає виховувати молоде покоління у межах жертвовного натиску на величні абстрактні сяючі вершини. А це значно спрощує мету виховання, громадянське почуття та емоційну привабливість.

На завершення короткого огляду виховних завдань у козацькій педагогіці зазначимо, що питання виховних цілей в українській соціально-педагогічній думці загалом було достатньо задовільно вирішене протягом ХІХ ст. Разом з тим, теорія освіти та її мета були недостатньо розробленими і були спекулятивними, допоки вона не була вдосконалена на основі марксистсько-ленінських методів у радянській системі освіти. У 1920-1930-х роках радянські дослідники-педагоги чітко сформулювали цілі і завдання комуністичного виховання [34, с. 50]. У цей період категорія навчальних цілей отримала належний теоретичний розвиток.

Відзначаємо також тип вітчизняного суспільства, соціально-економічний і політичний устрій, ідеальний імідж підростаючого покоління, особливу актуальність виховних цілей у постановці та вирішенні виховних завдань. Наголошуємо, доки цілепокладання є основою всієї людської діяльності, теорія та логіка сучасної освіти про козаків не може здійснюватися безцільно.

Одним із парадоксів народної педагогіки є відсутність окремих посилань на повчання, настанови, афоризми всіх видів. Напряму ні з ким не говорили, а діяли за принципом: «Сину, кажу тобі, невістка, слухай» [36]. Народна мудрість козаків була дистанційною, виховною, насиченою авторитарністю і відвертістю водночас.

Педагогіка козацтва була особливо чутлива до індивідуального егоїзму. Сім'я завжди пам'ятала про горду свідомість станової приналежності та високу

самооцінку вільних солдатів і селян. Тому засоби впливу на вихованця були вміло замасковані та приховані. Народна мудрість козаків ґрунтувалася на тому, що ніхто не хотів охоче й з радістю піддаватися виховним маніпуляціям. Це підтверджують дослідження сучасної психології.

Народна козацька педагогіка емоційно стійка і стимулююча, не заохочує до добровільного підпорядкування педагогічному впливу виховного ідеалу. Взаємовідносини абстрактних вихователів і конкретних вихователів визначалися вибірковістю останніх за загальним характером впливу. Ця вибірковість, у свою чергу, забезпечувалась неоднозначністю тлумачень однієї і тієї ж істини. Козацький фольклор і досі залишається «необробленим», але враховує основні риси особистості.

Можна стверджувати, що доказ досягнень виховних цілей для кожного був простим і зрозумілим критерієм у формуванні козацтва. Ця концепція включала в себе козацький ідеал, найвищий набір людських функцій, відповідних самовираженню. Державна освіта була зосереджена на отриманні слухняних людей. У справжніх козаках люди бачать ідеал найдосконалішої людини за загальним уявленням. Досягнення виховних цілей забезпечувало стійкість народних стереотипів, які слугували соціальними регуляторами козацької громади [25, с. 12].

Загальним для принципів і основних вимог педагогіки до виховання є прагнення сформулювати основні ідеї, основні напрямки виховання. Тому основою соціалізації в будь-якій країні є участь дітей в господарській діяльності сім'ї. Аналізуючи зміст народних творів, люди добре усвідомлювали, що це не лише суто економічна необхідність, а й важливе джерело трудового виховання. Цей народний вчительський принцип козаків продовжується і сьогодні.

Принципи виховання містилися в світських ідеалах і релігійних образах, які були метою народної освіти. Це знайшло відображення у фольклорі, релігійному вченні християнства.

Люди завжди вважали за краще, щоб діти росли не лише для особистого щастя, а й для щастя своїх одноплемінників. Тому – персональні тренування у колективі з колегами, друзями.

У практиці козацького виховання широко використовувався принцип відповідності навчальної програми особливостям дітей, ґрунтовно розроблений педагогікою козацтва задовго до появи науки.

Досвід козацького народного виховання та принципи індивідуального підходу до виховання відомі. Це певною мірою підтверджує усна народна творчість. «Кожний молодець по-своєму» і «У кожної Машки свій шлях». Тому – «Не стрижи всіх одним гребінцем» [33, с. 42]. І щоб уникнути цього, люди завжди вивчали поведінку інших. Фольклорне виховання було спрямоване на людину, яка ретельно вивчає свій «темперамент», хлопця, який має втілення всіх відомих рис. Безпосередній опікун дитини, наприклад батьки, старші родичи, бабусі й дідусі, як правило, бли знайомі з індивідуальними особливостями дітей та їхніх однолітків.

Усна творчість людини має багато спільного у виховних принципах, і, як правило, ці принципи спеціально не підкреслюються. Але вони дуже точно виражені за змістом, сутністю та у натяках. І вони чітко вказують на те, що виховання треба починати з раннього віку.

2.2. Система принципів виховання у козацькій педагогіці

Аналіз літератури та проведене дослідження дозволяють припускати, що народна педагогіка козацтва мала систему принципів виховання, між якими існував багатозначний, необхідний зв'язок. Очевидно, крім того, були певні правила виховання.

Завдання сучасної педагогіки полягає у виявленні принципів, що визначають різні сторони процесу виховання, його зміст, методи, форми організації. Важливо також виявити, які закономірності народного виховання мали ці принципи, визначали механізми функціонування принципів, своєрідність «поведінки» принципів виховання залежно від мети та завдань виховання.

Педагогічне осмислення козацького фольклору дозволяє вичленувати як принципи виховання наступне:

1. Наступність виховання - виховання, адекватне духу етносу, способу життя, професійній діяльності.
2. Провідна роль сімейного виховання.
3. Комплексність виховання (співвіднесення природовідповідності з виявленням особливостей особистості та підготовки її до життя).
4. Діяльнісний підхід до виховання.

Принцип відповідності виховання духу ідеї козацтва завжди був домінуючим: вся сукупність обставин життя пов'язувалася насамперед з особливим становищем народності – козацтва [51, с. 83]. Воно об'єктивно вимагало одноманітності козацтва, щоб забезпечити його життєдіяльність, соціальну стійкість. Це було проявом своєрідного інстинкту самозбереження.

Історичний досвід засвідчив, що радянська влада, послабивши колишню могутність козацтва, не змогла змінити його духу, його основну Ідею.

Як показує аналіз джерел, принцип відповідності Ідеї починав реалізовуватися з посвяти хлопчика до козаків. Як правило, хлопчика 3-4 років садили на коня та підстригали чуб. Після цього (у давній Русі цей обряд називали «пострига») хлопчика називали козаком і все його життя так чи інакше присвячувалося військовій справі. Нерідко хлопчиків-козаків вже у 6-7-річному віці записували в один із козацьких полків [18, с. 73]. У послужному списку багатьох знаменитих козаків значилася служба в отаманському полку, починаючи з раннього підліткового віку.

Більшість фактів, явищ життя мають велике педагогічне значення.

Народні ідеї про спадкоємність поколінь, по суті, теж педагогічні. При поганому вихованні: «Син у батька, батько в пса, то й всі в шалену собаку». При погану спадковість: «З роду в рід - той самий виродок». За сприятливої наступності: «Не хвалися батьком, хвалися молодцем» (тобто сином, козаком) [47, с. 89]. У прислів'ї підкреслюється наступність трьох поколінь, міститься заклик до виховання козачка з прикладу козака-батька, козака-діда.

У народній козацькій педагогіці немає прямолінійного та одностороннього тлумачення проблеми передачі моральних властивостей у спадок. Поряд з судженнями про подібність за походженням, міститься визнання подібностей з наслідування та виховання, і це підкреслюється прикладами типу: «Батько випивака і син такий ж». У народних уявленнях про спадкоємність поколінь чимало суперечливого, оскільки ці уявлення діалектичні, відображають різноманіття конкретних життєві різні людські темпераменти. «І від доброго батька може народитися шалена вівця», «Буде добра вівця і від безпутного батька», «Від однієї матки та не одні хлопці», «Один брат ситий і міцний, інший брат рідкий та рідкісний» [16, с. 92].

Весь різноманітний спосіб життя етносу був цілеспрямованість на Ідею козацтва, вона об'єктивно, послідовно і безперервно самофункціонувала, була самодостатньою.

Характерно відзначити, що принцип станової цілеспрямованості виховання, відповідності виховання Ідеї в етнопедагогіці козацтва виступав як практичне керівництво до дії, як мірило рівня громадянської, у сенсі козацької, вихованості особистості. За свідченням фольклору, цей принцип мав значний набір правил цілеспрямованого козацького виховання.

Принцип був функціональним у козацькому вихованні, він працював і забезпечував позитивні результати. Цілком природно, що інші стани та прошарки

населення не мали жодної необхідності використання цього принципу у своєму виховному досвіді.

Принципами і правилами станового виховання керувалися козаки в сімейному, міжособистісному спілкуванні, в бойовій обстановці, де в екстремальних умовах особливої небезпеки наражалися на критичні випробування ідеальні якості козака, що найбільш відповідають самоуявленням народу. Письменники, публіцисти, знавці козацького побуту і вдач наводять безліч прикладів бойового товариства козаків, вміння постояти «за друга своя» - з різних сторін і позицій відтворюють сторінки історії, які мають великий педагогічний сенс, пропонують цікаву інформацію для роздумів [14, с. 5].

У художній літературі, особливо у таких творах класиків як «Козаки» Л. Толстого, «Козача колискова» М. Лермонтова, у творчості М. Гоголя, який увібрав у себе «родзинки» усної народної творчості козаків, міститься багато прикладів, що характеризують станово-етнічну вихованість козаків. З великою художньою правдивістю рівень вихованості козаків описано М. Шолоховим у романі «Тихий Дон», у повістях та оповіданнях інших авторів радянського періоду, в історико-етнографічних нарисах, що видавалися за кордоном [67].

Переходячи до аналізу наступного принципу козацького виховання, відзначимо, що обмежений досвід кожної козацької сім'ї у народній педагогіці інтегрувався у широку узагальнену систему виховання, типову для козацтва. Про цю систему в дореволюційній літературі про козацтво нам не вдалося виявити якихось слідів. За радянських часів, коли козацтво було скасовано як чужа класова сила, не могло бути й мови про подібну літературу.

Досліджуючи виховання та соціалізацію дітей за умов козацької сім'ї, ми постійно враховували думки видатних учених-істориків про українську сім'ю XVII-XVIII століть: В. Ключевського, М. Карамзіна, а також побутування сімейних відносин в українській літературі. Характерна особливість української сім'ї в описі найбільшого нашого історика М. Костомарова: «Між батьками та

дітьми панував дух рабства, прикритий хибною святістю патріархальних відносин... Покірність дітей була більш схожа на рабську, ніж на відповідну віку, дитячу, і влада батьків над ними переходила в сліпий деспотизм, без моральної сили. Чим благочестивіший був батько, що більш проинятий був вченням православ'я, тим суворіше поведився він із дітьми, бо церковні поняття наказували йому бути якомога суворіше... Слова вважалися недостатніми, хоч би якими переконливими вони не були...» [21, с. 127]. Сучасні наукові уявлення також зводяться до того що, що у патріархальної сім'ї не було емоційних відносин.

Відповідальність, підзвітність сімейного виховання у козацтві постійно підтримувалась досить ефективним контролем за поведінкою кожного члена господарсько-військової спільноти. Це було нормально, оскільки у життєвому укладі хуторів та станиць панували принципи громади. Склад населення залишався традиційно стабільним, спільність людей підтримувалась родинними, службовими, сусідськими зв'язками. Майнове становище більшості було приблизно однаковим. Історія сімей до 3-4 коліна була загальновідома, всі знали всіх і все. Суверенність, автономність чи анонімність життя за таких умов були лише відносні.

Оцінюючи принцип підзвітності сімейного виховання з погляду перспектив його використання у сучасних умовах, ми схильні вважати, що час реалій такої сім'ї минув. Психологи, педагоги та соціологи дають зовсім інший портрет сьогodнішніх шлюбно-сімейних відносин, особливо в умовах урбанізованого способу життя. Тієї патріархальної сім'ї в умовах сільського суспільства, типової для минулого, по суті вже не стало.

Питання відповідального сімейного виховання недостатньо аналізуються у сучасному науковому знанні.

Тим часом сім'я продовжує залишатися найважливішим інститутом соціалізації та виховання дітей. Як зауважує А. Мудрик у брошурі «Соціалізація

у смутні часи»: «нинішня сім'я переживає період серйозних змін. У своїй більшості сім'ї складаються тепер із двох поколінь - батьків та дітей; бабусі та дідусі, як правило, живуть окремо. В результаті батьки не мають можливості повсякденно користуватися досвідом та підтримкою попереднього покоління, та й застосування цього досвіду часто проблематичне» [48, с. 18]. І далі, дуже продуктивно для виховання зауваження: «Сучасна сім'я істотно відрізняється від сім'ї минулих часів як за іншими економічними функціями, так й корінною зміною своїх емоційно-психологічних функцій» [48, с. 21].

Досліджуючи принцип багатофакторної комплексності, відзначимо, що народне виховання ніколи не підходило до дітей як до середньоарифметичної субстанції. Аналіз джерел показує, що козаки добре розрізняли особливості хлопчиків і дівчат, юнака, дитину «хворого», слабкого фізично та його однолітка-богатиря. Уважно придивлялися і до психічних особливостей дітей, намагалися розглянути та зрозуміти відхилення, девіантність у розвитку дитини. Старші зауважували і враховували, що діти виявляють неоднаковий інтерес до різних видів діяльності, мають різний характер здібностей, обдарованості у різноманітних видах трудової діяльності, у грі, спілкуванні, ситуаціях життєдіяльності.

Великий інтерес оточуючих дитини вихователів спрямовувався на бачення особливостей характеру та темпераменту. Очевидно, все це характерно взагалі для народного виховання козацтва за всіх часів. Це особливо важливо відзначити, оскільки навіть у науковій педагогіці ці питання досі досить проблемні.

Функціональність цього багатофакторного принципу у народному вихованні особливо чітко фіксується в усній творчості козацтва, добре відбито це у творах художньої літератури, у спостереженнях етнологів, педагогів.

У народній педагогіці козацтва ніде не простежується ідеологія педоцентризму. Аналіз джерел дозволяє зробити висновок про причину цього - народ розумів практичну неможливість досягнути колосальну складність

психічної організації людини, успішне управління якої нічим не гарантоване (звідси, «чужа душа - потемки»; скептичне ставлення до цілеспрямованого виховання; «яким у колиску, таким і в могилку»). Нам не вдалося виявити в літературних джерелах і в усній народній творчості козацтва якихось свідчень того, що виховання має пріоритет перед соціалізацією особистості.

Одним із принципів педагогіки козацтва, безсумнівно, виступав принцип особистої відповідальності кожного за свої діяння. Козак був повністю підзвітний за себе. Доводи на кшталт: «недодивилася школа, профспілка, молодіжна організація» тощо, у народній педагогіці козацтва не простежуються. «Козачу честь – козаку нести!».

Відомо, що будь-який педагогічний вплив може принести якийсь результат не інакше, як, пройшовши через внутрішній світ особистості, про який можна судити тільки, ймовірно, досить обережно.

Цілком очевидно, що особистість постійно перебувала у жорсткій залежності від цінностей сучасного їй соціального середовища, в якому вона активно перебувала. Козаки залежали один від одного значно більше, ніж, наприклад, селяни, пролетарії. Звідси розвинена здатність козаків до співпраці, універсальність конформізму, почуття станово-етнічної солідарності.

У народній педагогіці козацтва об'єктивно містилися стимули, що орієнтують молоду людину на те, щоб вона вміла бачити себе з боку, у кругообігу людських відносин, у системі спілкування-відносини [8, с. 123]. Можна припустити, що ці стимули ставали головною рушійною силою морального самовиховання козацтва.

На хуторах і станицях козацтва вченим не вдалося зібрати якийсь фольклорний матеріал, що містить неприязнь до успіху сусідів, односельців. Психології козацтва зазвичай була чужа майнова заздрість. Прислів'я типу: «Не те шкода, що в мене корова здохла, шкода, що у сусіда жива», «Нехай мені буде погано, аби іншим ще гірше було» не стали козацькими, хоч і були поширені

серед некозацького населення. Благополуччя оточуючих було своєрідною психологічною установкою козацтва, мала під собою надійну економічну та моральну основу. Разом з цим козаків завжди насторожувала бідність, зубожіння сім'ї станичника, хуторянина. Ця установка не могла не успадковуватися підростаючими поколіннями, тому що її плекав весь спосіб життя господарського співтовариства - стабільний, вивірений.

Систему козацького виховання – користуючись сучасною мовою педагогічної науки – можна назвати діяльнісною. Наші працьовиті пращури добре розуміли, що, лежачи на печі, дитя козацьке не може активно розвиватися. Для цього, як мінімум, потрібен простір, якесь поле діяльності, на якому, пробуючи себе, приміряючись до безлічі різноманітних справ, треба знайти своє. Важливо, щоб дитина зробила свій вибір, бо тільки вона може найповніше відповідати глибинним потребам даної індивідуальності. Фольклорна педагогіка рясніє аргументами, що відстоюють право особистості «перебродити у своїх дріжджах», тобто, на своєму природному матеріалі [11, с. 107]. У цьому предметом турботи вихователя стає не так сам матеріал, скільки процес його «бродіння». Народ завжди виявляв інтерес не так до того, що саме робить людина, яку роботу виконує, але як, наскільки зацікавлено: «як справу робить козак, так справа кроїть (формує) козака».

Діяльнісний підхід до формування особистості в умовах козацького способу життя мимоволі забезпечувався економічним базисом, мав глибоке станово-правове коріння. Ефективність педагогіки діяльнісного підходу надійно підстрахувалася нормальними умовами праці. Тому природним показником рівня вихованості у козацтві було ставлення до праці. А якщо «козак полінувався - і хліба позбувся», живе правилом «хоч кірку ковтати, та співу не ламати», він автоматично втрачав повагу співгромадян, ставав предметом глузування типу: «Добре на печі орати, та завертати круто». Сказане переконує, що надійність кута

зору педагогічних шукань козацтва кристалізувалася природною інтеграцією самотніх умов.

2.3. Завдання козацького виховання

Деяко складніша діалектика завдань козацького виховання. Ці завдання у різних варіаціях педагогіка фіксуються у багатьох народів. Разом з тим, завдання козацького виховання мають тенденцію зберігати етно-станову специфіку, дотримуючись загальних народних принципів виховання, використовують подібні форми та зміст виховного процесу.

Методи виховання в народній козацькій педагогіці мають такий самий сенс, який їм традиційно надавався у вітчизняній педагогіці: це шляхи, способи, за допомогою яких реалізуються спільна мета та завдання виховання. Так само, як у науковій педагогіці вони можуть бути класифіковані як такі, що формують позитивний досвід поведінки вихованців у діяльності та спілкуванні, як такі, що впливають на свідомість, а також методи заохочення та покарання.

Методи в народній педагогіці козацтва використовувалися комплексно, в їхній багатофакторній сутності, нерозчленовано.

Методи та засоби виховання козаків, так само як і принципи, мають багато спільного з методами виховання інших народів, і лише там, де ці методи набували специфічно козацького колориту, були безпосереднім наслідком умов життєдіяльності козацтва, можна говорити про оригінальність їх у цілому або окремих методичних прийомів. У проведеному дослідженні мірою специфіки методів і засобів виховання була можливість їх зіставлення при аналізі змісту виховання козацтва, У козацькому вихованні, як і в інших народів, використовувалися як методи виховання, головним чином, різноманітні форми словесного впливу (вербальні методи), привчання, вправи, вимоги, приклади або

явна виховна ситуація («повчальний» вплив). І як усі народи, козацтво використовувало заохочення та покарання, а також загрозу покарання як ефективний профілактичний прийом.

В умовах козацької цивілізації методи та засоби виховання реалізовувалися разом зі специфікою всього навколишнього середовища і лише у цій специфіці методи та засоби виховання отримували свою оригінальність, на відміну від інших народів. Таким був, наприклад, ритуал, церемоніал, загальний дух козацького покарання, що часто нагадував ритуал так званої «цивільної кари», що використовувався в ХІХ століття для громадянського «приниження» різночинних крамольників.

Символом козацького покарання традиційно служила нагайка, навіть у тих випадках, коли йшлося не про фізичне покарання. Нагайка була не так знаряддям фізичного покарання, як «упереджувальним» символом, нагадуванням можливих наслідків непристойної поведінки [3, с. 94].

Власне народним педагогічним методом виховання козаків правильніше буде назвати лише один метод - метод вербального впливу.

Козаки, як і інші народи, вірили у силу слова. Магічний сенс слова живив коліскові пісні, змови, заклинання тощо. «Слово вбиває і оживлює», - прислів'я міжнародного ареалу, стало вельми поширеним серед козацтва.

Очевидно, віра в силу слова породила і образні вислови: «легкий на згадці», «типун тобі на язика» та багато інших. У мистецтві слова козаки вміло використовували метафори, епітети, порівняння, різноманітні засоби образності, ритми, рими. Так само як у інших народів, методи вербального виховання в етнопедагогіці козацтва черпали свою силу у психології словесного мистецтва. Тонкощі цієї психології козаки та козачки осягали з раннього дитинства, особливо в умовах багатонаціонального спілкування із сусідніми народами.

Судячи з етнографічних свідчень, вербальні методи виховання, були найефективнішими у практиці виховання взагалі.

Можна припустити, що успішність використання методів словесного навіювання, інших словесних впливів, була пов'язана із хорошим психологічним забезпеченням вихователя. Вивчення фольклору козацтва XVIII-XIX століть, і навіть творчості великих українських письменників дозволяють стверджувати, що козацтво, у переважній своїй більшості, виявляло різнобічний інтерес до духовного життя, до духовно-емоційних проблем, до інтелектуальних шукань.

Необхідна ефективність різноманітних методів виховання, мабуть, посилювалася і тим, що козацтво завжди виявляло підвищений інтерес до міркувань, настанов з психологічної домінантою. Аналіз джерел дозволяє зробити висновок про те, що для козацької цивілізації був характерний глибокий психологізм [49]. На цю думку наводить, принаймні, аналіз фольклорного мистецтва, любовної лірики, пісень про рідну природу та чужину. Судячи з композиційної будови козацьких дитячих казок, система вербального впливу добре знала психологію людських почуттів та відносин, активно використовувалася у роботі з дітьми раннього та передпідліткового віку.

Психологізм живого слова, як вербального виховання, міг мати, судячи з фольклору, найширший спектр застосування, включаючи вторгнення в підсвідоме, забобонне. Неслуха-малюка могли налякати «крайньою» мірою, типу: «ось дідько йде, шукає примхливих плакс». Подібні факти говорять про те, що мудрість словесного виховання зверталася не тільки до розумної свідомості, почуттів вихованця, але і до забобонів, що існують у козацтві, до примітивної підсвідомості або релігійного («Боженька покарає») уявлення дитини. Гнучкість словесного способу виховання забезпечувалася ще й тим, що у кожному окремому випадку можна було актуалізувати той чи інший аспект, механізм впливу, відповідно до конкретної ситуації. Не зайвим буде зазначити, до речі, що на відміну від інших народів, у козаків ніколи не використовувалися «лякалки» на кшталт: циган забере, татарин у мішку віднесе тощо. Подібні прийоми виховання було виключено.

Найбагатшим арсеналом способу словесного виховання були дитячі казки. Зазвичай, казки були розраховані на миттєву результативність, на миттєвий ефект. У багатьох українських народних казках, що існували серед козацтва і мали козацький відтінок, невдахою, покараною неодмінно виявлялася дитина-неслух, ослушник, що забув про свій обов'язок перед воїнством, козацьким товариством. Так само як у казках інших народів, правицею, що карає пороки, у дитячих козацьких казках виступає якийсь фантастичний образ, що карає нечисту силу, що вражає багатоголового дракона вогнедишного або інше забобонне чудовисько. Фольклористика подібного роду розрахована на навіювання засобами словесних художніх образів.

Мудрість народу розуміла неминучу обмеженість вербального виховання, навіть при тому, що слово, складна мова загалом, цінувалися досить високо. Фольклор козацтва всіма своїми засобами нагадує, що не словом єдиним людина впливає на оточуючих, а всією своєю істотою, всією ситуацією, в якій функціонує слово, характером взаємин між людьми в момент звучання слова [28, с. 47].

Час деформував і навіть викреслив сильний виховний сенс, який вкладався нашими предками у твори словесного мистецтва, що існують і сьогодні - перекази, пісні, казки, прислів'я та приказки.

Наприклад, прислів'я «Терпи козак - отаманом станеш» мало свого часу однозначно виховне призначення, тому що незмінно проговорювалося при поранні козачонка, що проштрафився. Причому, після закінчення покарання козачок повинен був подякувати: «Спасибі, панове козаки, за науку» [27, с. 318]. Тим часом вже сам факт використання прислів'я одночасно з розправою говорить багато про що: по-перше, про те, що покарання - заслужена кара скоєного, відплата за непристойний вчинок (не козаку, а якоїсь абстракції!), не самоціль, не нісенітниця (отримуй, козак за заслугами). У цьому, очевидно, причина того, що покарання не принижувало людської гідності та приймалося як належне. По-друге, сенс засудження «терпи, козак» зводився до того, щоб караний зміг краще

мобілізувати свої духовні та фізичні сили, гідно, великодушно перенести свою долю за гріх та провину.

У другій половині XIX століття методи усного словесного виховання значно приножуються: поряд з фольклором, серед козацтва набуває широкого поширення різноманітна друкована продукція. Величезними тиражами видавалися недорогі збірки пісень, загальнодоступні бібліотечні видання, що включали твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, В. Жуковського [24, с. 38]. Ця література, близька і зрозуміла козацтву, перемішувалась з усним поетичним мистецтвом, набувала великого виховного значення, сприяла поширенню грамотності у широких верствах населення козацьких регіонів.

До цього часу відноситься швидке проникнення в народні маси дешевих книжок і картинок з казковими сюжетами, запозиченими з перекладних романів. Продавці таких книжок проникали у найвіддаленіші хутори, така продукція продавалася в лавках, на ярмарках, нею прикрашався козачий побут, світ дитинства. Книжкові запозичення багато в чому визначали своєрідність сюжетів та поетики козацького фольклору.

До методів словесного виховання слід відносити і методи релігійно-морального виховання. Релігійні догми, перед тим, як стати такими, пройшли довгий шлях шліфування не лише на рівні повсякденної свідомості, а й у вигляді усної народної творчості. Все те, що викристалізувалося в Біблії, - це сукупне знання, виробленого людством за багатовікову історію.

Одним із динамічних методів загального виховання підростаючих поколінь об'єктивно ставали релігійні та світські, переважно козацькі, свята. Вони давали разовий, не пролонгований ефект, але це не применшувало їхню виховну значимість. У багатьох історичних оповіданнях наголошується, що свята особливо радували козачків. Молодь грала в чехарду, м'яч, бабки, айданчики, змагалася у спортивних іграх; служиві, зібравшись у коло, співали старовинні козацькі пісні, згадували численні походи, баталії. Більшість, мабуть, дуже

значна, у свята знаходилася у стані – напідпитку, такою була багатівікова народна традиція. Багато авторів-очевидців свідчать, що найбільшою радістю для хлопчиків і юнаків у святкові дні були військові забави. Юні воїни змагалися у стрільбі з луків та вогнепальної зброї, влаштовували ігрові битви. «Зазвичай великі групи козачат у саморобних військових обладунках, із прапорами та піками ділилися на протиборчі сторони, очолювані отаманами. По сигналу обидві сторони сходилися в гарячій рукопашній сутичці. Переможці переслідували «ворога», брали в полон, захоплювали військові прапори та трофеї. Потім полягало перемир'я - все за правилами, взятими у дорослих, лише на рівні козацької правди життя» [26, с. 218].

Як і дітей будь-якого народу, гра для дітей козаків мала великий виховний сенс. Відмінність та своєрідність козацьких дитячих забав полягала в тому, що вони грали з вогнем.

У цьому сенсі «невиннішими» були ігри та іграшки хлопчиків та дівчаток молодшого віку. Іграшки козачат робилися нехитрими, виготовлялися з підручного матеріалу, залишалися в чомусь недоробленими. Головним виховним результатом незавершеності подібних іграшок ставало те, що вони відкривали певний простір творчій уяві; всю «недомовність» виробника іграшки, його невмілість заповнювала гра фантазії, творчої уяви. Не вміючи збагатити іграшку, дитина збагачувала її у власному сприйнятті. Саме таке явище одностайно відзначають і сучасні спеціалісти з іграшки. Зрозуміло, «казенні» іграшки робилися набагато майстернішими, їх купували в міських крамницях або в заїжджих купців, але таких іграшок було мало навіть у сім'ях заможних козаків.

Загальне правило народної педагогіки рекомендувало, щоб дитина сама собі знаходила заняття, ігри, іграшки - чим саме тішиться дитя було не важливо.

Як значний засіб виховання, очевидно, необхідно розглядати дозвілля козацької молоді. Судячи з структури господарсько-побутового самозабезпечення козацької сім'ї, молодь не мала зайвого часу для його

нікчемного проведення [1, с. 809]. Здебільшого культура дозвілля молоді була висока, змістовна з погляду реалізації завдань соціального становлення особистості. Пуста витрата часу оцінювалася найближчим оточенням козака лише негативно, як морально погане діяння.

Козацька молодь, переважно, мала необхідну продуктивність дозвілля і користувалася ним із великою користю з комплексної природи самого дозвілля, умов її різноманітної реалізації за допомогою багатьох переваг народної культури. У цьому плані, дозвілля, як виховання, немає сенсу порівнювати з використанням у цій ролі іншими народами.

У козацькому вихованні постійно виникали тимчасові орієнтири, перспективи майбутнього в зоні найближчого оточення дитини: сім'я жила в очікуванні різноманітних змін. Дуже очікували Великдень, закінчення обмежень тривалого посту, очікували Різдва Христового - воно мало свої принади та задоволення. Сім'я готувалася до весняно-польових робіт разом із усіма станичниками чи хуторянами тощо. Діти були неодмінними учасниками таких подій.

У сім'ях обов'язково справлялися дні народження, дні ангела дитини.

Урочисто проводжали та зустрічали сім'ї козацькі військові збори.

Подібні події, як версти-віхи, відміряли відрізки життя дитини, наповнювали її психологічним змістом очікування, очікуванням радісного та приємного. На кожному відрізку життя дитина самоорієнтувалася, самоорганізовувалася на вирішення якихось конкретних своїх справ, завдань, задумів. Навіть проста зміна пори року ставила козаків перед необхідністю бути готовими до цієї події [64, с. 93]. Настання весняно-літньої риболовлі, наприклад, вимагало від козачка вирішення дуже важливих, на його думку, завдань. Свої клопоти були у мисливського сезону для підлітків та юнаків. Чимало радощів приносив ягідний, грибний сезон – його треба було терпляче дочекатися, вдало провести.

Козачата завжди були пов'язані з якоюсь перспективою завтрашньої радості, з очікуванням на приємне, цікаве. Буденність козачка, так чи інакше емоційно забарвлювалася теплом і світлом завтрашнього дня. Усе це самоорганізовувало дитину, наповнювало змістом повсякденну діяльність. Ситуація, описана вище, об'єктивувалася як спосіб виховання. У вітчизняній педагогіці цьому методу чимало уваги приділяли К. Ушинський, М. Пирогов, А. Макаренко.

Вихователями козаків завжди були близькі родичі. Звичайно, вони по-родинному і ставилися до дитини - поблажливо, з великою повагою. Дорослі співпереживали разом із дитиною її невдачі, співчували дитині у всіх її прорахунках. З погляду народного виховання було суттєвим, щоб дитина і сама відчувала на собі всю теплоту ставлення до неї найближчого оточення. Це сприяло формуванню доброзичливих стосунків між різними поколіннями козаків. Об'єктивно такі взаємовідносини виконували роль принципу та методу виховання [30, с. 512]. Функціонально метод поваги до дитячої особистості, судячи з фольклорних джерел, сприяв виробленню у дітях шанобливого ставлення до інших людей, виробленню почуття власної значущості, гідності, захищеності.

Це дозволяло у козацій педагогіці активно використовувати переконання.

Воно було спрямовано на те, щоб дитина сама зрозуміла, прийняла, «привласнила» як особисту власність, предмет переконання. Переконання створювало імпульси духовного руху дитини від свідомості до істинності тих чи інших порад, повчань, застережень розвитку власної свідомості, внутрішньої життєвої позиції.

Переконання, як спосіб виховання, в народній педагогіці козацтва використовувався досить гнучко, різнобічно, «і так і сяк», «не миттям, так катанням». Щоб переконати, вихователь нерідко придивлявся до дитини з усією обережністю, обачністю, попередньо добре підготувавшись тактично,

«технологічно». При цьому, народній педагогіці та психології було відомо, що ефект переконливого впливу залежить від стану переконуваного та того, хто переконує, від характеру взаємозв'язку між обома у момент переконання. Такий рівень узагальнення, з погляду сучасної психології, видається досить складним та продуктивним.

Метод переконання реалізовувався у козацькій педагогіці через вимогу. Причому характер вимог до козаків різної статі варіювався з урахуванням їхнього віку, стану здоров'я, становища в сім'ї тощо. Вимоги у будь-якому разі зростали в міру дорослішання козачка, ставали складнішими, категоричнішими. Матеріали етнографічних досліджень показують, що вимоги суспільства до козака-юнака піднімалися до високого рівня. Це передувалося жорсткості вимог підлітків та юнаків у міжособистісних відносинах, коли вимоги безпосередньо пов'язувалися з моральною відповідальністю. Особливо це характерно для випадків, пов'язаних з будь-яким зобов'язанням, обіцянкою, гарантіями його виконання: «не можеш — не обіцяй», «обіцяв — роби» [55, с. 219]. Відмовки на кшталт «обіцяного три роки чекають» морально дискредитували неспроможного козачка. Подібні факти оцінювалися вже передпідлітковим та підлітковим співтовариством з великою негативною принциповістю. В результаті ошуканець втрачав повагу товаришів, сприймався ними як безбожний, безчесний, ненадійний. Ошуканець надовго позбавлявся поваги та довіри оточуючих, якщо він обіцяв щось зробити під «їй Богу», під «чесне благородне», під «щоб мені під землю провалитися» тощо [50, с. 23]. У художній літературі є приклади, коли явна марність пред'явлення вимоги до козачка робила його ізгоем серед своїх до повної реабілітації. Таким чином, вимога як прийом категоричного переконання використовувалося спонтанно і самим суб'єктом виховання.

Ефективність способу переконання у народному вихованні посилювалася за допомогою різноманітних зв'язків із православ'ям. Підлітки та юнаки осмислювали себе і свої вчинки не лише з погляду козацьких світських, а й

релігійних вимог, які наполегливо переконували, що кожна людина підзвітна перед якимось вищим таїнством життя. Звідси, як специфічний спосіб переконання, проглядається моральне самоочищення. Як прийом, засіб переконання, воно якимось чином перепліталось з ритуалом церковної сповіді.

У будь-якому разі моральне самоочищення було актом духовності, актом самовдосконалення особистості, оскільки процеси, безпосередньо пов'язані так чи інакше з аналізом внутрішнього світу, самоспостереженням, самопізнанням, мали залишати свій позитивний слід. Подібні акти духовності коригували свідомість та поведінку, стимулювали або, навпаки, загальмовували діяльність, спонукали до саморегуляції, самовиховання.

Методи козацького виховання багато в чому перегукувалися з методами, які використовувалися в армійських умовах, тобто на основі статутних відносин. Народна педагогіка козацтва, в окремих випадках, мала безпосередні аналогії з військовою педагогікою та психологією.

Висновки до розділу 2

Комплексність соціального впливу козацького середовища на особистість забезпечувалася єдністю цього середовища. Безсумнівно, ставлення до особистості козака, враховуючи комплексність впливу, було активнішим, особистісним, змістовним, оскільки ставлення і відбиток гносеологічно можуть виявлятися лише у їх єдності.

Педагогічний та психолого-семантичний аналіз козацького фольклору вказує на широкий інтерес народу до міркувань, настанов з психологічною домінантою. Допитливе ставлення до причинно-наслідкових зв'язків світу, опора на них багато в чому характеризує усну народну творчість козацтва.

У козацькій народній педагогіці діяльнісний, особистісний підхід до виховання постає як вихідний.

В усній народній творчості козацтва педагогіка особливо не виділялася в самостійну галузь знання, проте педагогічні ідеї, досвід завжди були присутні у піснях, казках, прислів'ях, існували у традиціях, звичаях, обрядах. Вітчизняні етнографи-фольклористи неодноразово зазначали, що загальна культура українського народу була надзвичайно педагогічна.

Одне з основних місць у козацькій Ідеї зазвичай займає православ'я. Християнство, і православ'я зокрема, «переклало» на мову релігії норми міжособистісних відносин, вивело мову народної педагогіки до рангу закону. У цьому необхідно відзначити глибинний зв'язок релігії та всієї системи козацького виховання. Це питання ще слабо розроблене педагогічної наукою і, мабуть, має стати темою спеціальних досліджень.

Принципи козацького народного виховання є системою. Основним у народній козацькій педагогіці був принцип відповідності виховання духу, козацькій Ідеї. Інші принципи були залежні від цього і обумовлювалися цим принципом.

Дані нашого дослідження показали, що найбільш надійною хранителькою педагогічних традицій народу виявилася козацька сім'я, навіть у тих численних випадках, де лише один із батьків має козацьке походження. Розказачення не витравило, з цієї причини, традиції народного виховання повністю. Вони збереглися, можуть бути вивчені та реконструйовані.

РОЗДІЛ III

ВИХОВНИЙ ВПЛИВ КОЗАЦЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ

3.1. Особливості морального виховання у козацькій педагогіці

Численні факти морального виховання козацтва показують, що навіть з урахуванням ідей народної педагогіки, - з якою, за висловом К.Д. Ушинського, не може змагатися жодна виховна система - є далеко не всесильним, моральне виховання має свої обмеження та межі. Тут ми вважаємо за потрібне ще раз обмовитися, що будь-яка абсолютизація безумовної результативності засобів і методів народного виховання, як такої собі «досконалості», загрожує негативними наслідками.

На початку ХХ століття всім стало очевидним, що моральний стан козацтва, особливо молоді, помітно погіршується. Рушійною силою формування досвіду козацької молоді стає не так виховання, як реальність початку століття. Революційні події на величезних теренах імперії, невдала російсько-японська війна, втрачені моральні цінності, а також важкі життєві умови значної частини військового населення не пройшли непомітно і для козацтва. «Занепад моральності поряд з економічними, соціальними та політичними причинами, - пише В. Семенов, - приведуть... козаці війська імперії до братовбивчої громадянської війни. Відсутність твердих моральних принципів, втрата віри в ідеали, моральне розкладання створять сприятливий ґрунт для проникнення в козацьке середовище чужих ідей «загальної рівності та свободи» у розумінні їх революційними вождями» [57, с. 3].

Не можна не бачити, з одного боку, що у наведеній оцінці рівня моральності козаків йдеться про катастрофу офіційних, не народних, завдань морального виховання, тобто., про неспроможність офіційної педагогіки. З

іншого боку, очевидно, що завдання морального виховання, що коренилися у педагогіці козацтва, перекреслювалися конкретними соціально-історичними умовами. Розмитими виявилися як критерії моральності, так й сама педагогіка морального виховання.

В одному із щоденникових записів К. Ушинського за 1845 рік помічено: «Людина набагато менше здобуває від того, чого її хочуть навчити, аніж від того, чого не думають вчити її». Думка ця, з погляду народної педагогіки, примітна у багатьох відношеннях. Насамперед, тим, що саме народна педагогіка - класичний зразок ситуації, коли взагалі немає жодного вчителя, а, отже, жодної дії, спеціально спрямованої на навчання будь-кого. Тим часом, діти дивним чином самі навчаються і добре опановують навчальний матеріал, самі пов'язують цей матеріал з практикою життя, вміло і доречно його використовують у нових та несподіваних ситуаціях.

Так, освітньо-виховний мінімум козацького народного виховання не знав такого предмета як суспільствознавство (у даному випадку під терміном «суспільствознавство» розуміється весь спектр знань у галузі «людина та суспільство»), обов'язкового елемента навчального плану середньої школи, покликаного спеціальними шляхами формувати громадянськість учнів. Проте, за умов традиційного козацького народоправства козачата твердо й свідомо опановували основи козацького права та моралі, у структурах козацької демократії, щонайменше більш складних і хитромудрих, ніж курс суспільствознавства [56, с. 75].

У народній свідомості ідеальною моделлю гармонійного виховання представлявся сплав моральної та розумової досконалості людини.

Фольклор народів високо цінував успішність інтелектуального розвитку дітей вже в ранньому дитинстві. Народна педагогіка, визначаючи оптимальний зміст розумового виховання, йшла від ідей самого життя.

Козацтво пред'являло великі вимоги до розуму як сили, що забезпечує оптимальну орієнтацію особистості до навколишньої дійсності, праці, військової поведінки, у побуті. Очевидно, в порівнянні з минулими століттями, життя почало пред'являти багато в чому підвищені вимоги до розуму людини, її поведінкових характеристик.

У розумовому розвитку, для козацтва великий організуючий вплив справляла трудова ініціатива у її проблемно-пізнавальних аспектах.

До господарсько-побутової діяльності дітей (за всієї нехитрості трудових операцій патріархального укладу) пред'являлося багато жорстких вимог. Не кожен сучасний козак знає, з якого боку і як підійти до коня, як заправити зброю тощо. Але подібного роду знань і умінь від козака початку століття вимагалось в тисячу разів більше. У господарстві використовувалися різні матеріали, технології – їх треба було добре знати, мати навички оперування [31]. Це досягалось в результаті кмітливості, вправності, шляхом вирішення пізнавальних завдань з багатьма невідомими. І щоразу, коли виникала проблема, включалося мислення, у якому висувалась необхідність створювати нове, своє власне знання, винайдене вміння.

У сучасних умовах міського, упорядкованого побуту подібні ситуації виникають значно рідше. Життя збідніло на творчо-пізнавальні завдання всередині самої діяльнісної сфери дитини, школа ж дає в основному готові знання, до того ж, найчастіше, відчужені від повсякденної праці. Порівнюючи трудову діяльність дівчаток-козачок з трудовою діяльністю сучасних (особливо міських) дівчаток легко переконатися, що при всій самотності, розумовий розвиток козачок у минулому вбирав у себе більше винахідливості, пошуку, радості досягнутої результативності. Пізнання великою мірою спиралося на емоційну сферу діяльності особистості.

Про традицію судити про якості людини, перш за все, свідчить ареал поширення, квота використання козачого фольклору, що вихваляє прояви розуму

в поведінці, міжособистісному спілкуванні, в екстремальних ситуаціях життя. Ходовими і характерними наприкінці ХІХ століття були прислів'я типу: «Розум надоумять відразу», «Розумний вчиться, дурень вивчає», «Розумний мовчить, дурень бурчить», «Скільки голів, стільки розумів», «Краще з розумним втратити, ніж з дурнем знайти», «Не той дурень, що козла доїв, а той, хто відерце підставляв» тощо [7, с. 204].

Можна припустити, що козаки рано починали розуміти, що розумові якості людини є предметом особливо пильної соціальної уваги. Очевидно, у дитячій свідомості також рано вироблявся пізнавальний інтерес до смислового розмаїття розуму народному творчості. Що розум - цінність неповторна, індивідуальна, діти могли дізнаватися не тільки від дорослих, а й через розуміння фольклору, прислів'їв типу: «Будь-який молодець на свій зразок», «Живи кожен своїм розумом», «Розуму не купиш, самому думати треба» [52, с. 12]. Розум, мудрість в обороті усної народної творчості, мабуть, і самі собою виступали як певний зміст розумового виховання.

Наприклад, прислів'я «Століття живи, вік навчайся і дурнем помреш», «Тільки бог все знає», «На всякого мудреця досить прості рішення знайдуться» повинні були вести свідомість дитини до думки про безмежність знання та пізнання, про обмеженість знання в житті кожної людини [53].

Змістом розумового розвитку у народній педагогіці виступала вся доступна сприйняттю дитини різноманітна реальність, усе, що дитина могла бачити і чути. Для педагога тут нема особливих загадок. Всі питання у тому, як, якими способами все це сприймає дитина? Які технології цього сприйняття?

У народній педагогіці не було тенденцій диференціювати зміст та методи морального та розумового виховання. В усній народній творчості станиць і хуторів існував фольклор, який стверджує ідею про те, що все розумне та мудре морально вже саме по собі.

Безглузда поведінка, дурний та нетактовний вчинок, відповідно до козацьких поглядів, не могли бути моральними, конструктивними, адже моральність органічно вбирала в себе сенс доцільності. Про це, наприклад, свідчили прислів'я про дурну чи недоречну доброту, про зловмисний, недобрий розум - однаково неприйнятні для суспільства: «Від дурня добра не чекай», «Доброта без розуму порожня», «З дурнем мимоволі згрішиш», «Дурний та малий завжди правду кажуть» (тобто не всяка правда моральна сама по собі), «Розумний пихатим не буває» [63, с. 8].

Моральне виховання завжди спиралося на релігійні догми. Основоположним у козацькому світогляді традиційно виступало православ'я. Його релігійні догми мали незаперечний авторитет у релігійному, та й морально-етичному сенсі. Православ'я завжди представлялося козацтву як норма громадянської поведінки, світський варіант кодексу життя. Моральне виховання козацтва - це морально-релігійне виховання, основу якого складала Біблія. Ця «книга книжок» має, з погляду, значення найголовнішого джерела вивчення як релігійно-етичного виховання в українській, так і загалом православної народної педагогіці, та й усіх сторін народного виховання.

Біблія завжди була одним із найдоступніших культурних, духовних цінностей, джерелом різнобічного виховання підростаючих поколінь козацтва.

У педагогічних поглядах козацтва багато ідей сягає Біблії ще й тому, що це універсальний педагогічний посібник найвищого авторитету. Біблія містить великий виховний потенціал для морального виховання, духовного відродження козацтва.

Нам здається, що педагогіка Біблії, безвідносно до її релігійного сенсу, містить у собі унікальні виховні можливості, можливості формування істинно гуманістичної мудрості сучасної людини, що ґрунтується на істинно людській філософії [7].

У філософії релігійно-морального виховання козака активно використовувалася ідея, відповідно до якої кожен християнин зобов'язаний сам нести свій хрест через все життя, від народження до смерті: такий промисел Божий. Козаки та козачки дуже похилого віку добре пам'ятають біблійну легенду про двох мандрівників, які несли свої дуже важкі хрести. Про те, як один із мандрівників полегшив свій хрест, за що жорстоко поплатився, люди похилого віку розповідають як про «долю». Це слово активно існувало в козацькому середовищі. «Доля» не розумілася як частина чогось цілого, вона ідентифікувалася з хрестом, життєвим обов'язком перед собою та Богом. За канонічними вимогами християнства козак зобов'язаний покійно нести свій хрест, жити тільки за рахунок своєї частки, не намагаючись знедолити ближнього [6, с. 12]. У сучасному прочитанні йдеться про виховання самодостатності та альтруїзму молоді.

У педагогіці козацтва тема долі займала особливе місце. Уявлення про долю значною мірою виховувало, формувало за допомогою фольклору, життєву позицію козака чи козачки. Діахронна еволюція поглядів на долю-недолю, різноманітне варіювання її образів у фольклорі детально вивчені ще корифеями мовознавства О. Потебнею та О. Афанасьєвим [54, с. 78]. Смысловий (семантичний) діапазон поняття долі досить великий.

Він пов'язаний і з уявленнями про долю, фатум, рок, з фатальною зумовленістю і з більш складним, абстрактним розумінням долі як другого «я» - альтер его, - як двійника цієї людини, її копії, інверсії в деяких ірраціональних просторах, відчужених від людини. У усному народному творчості доля вільна від людини, вона ні від кого не залежить, вона існує сама по собі. Доля залишає те, що їй не любо, вона норовлива. Цього людина і боїться і просить якусь другу силу: «Щоб наша доля нас не кидала, Щоб добре у світі жилося».

Людина взагалі може народитися без долі - потрапити до театру життя без квитка: «Чи у світі, козаче, без долі народився?», «Чого зажурився? - Без долі

народився», «Піду втоплюсь, бо долі немає». І тут залишається одне: шукати собі долю, шукати якусь свою сутність, її сакраментальне інобуття, таїнство. «Ой, піду в поле шукати собі долі», «Шукав собі, та й не знайшов він долі» - шукати не означає знайти, можна розминутися зі своєю долею просто так, чи з якоюсь причиною.

У цьому міфологічна топографія долі не може знати жодних меж. Міфологеми долі вільні у просторі. Долею може наділити мати, батько, випадок, день і година, і навіть мить. Рефлексія до своєї злої чи доброї долі проходить червоною ниткою через більшість побутових, ліричних пісень козацтва; доля - основний мотиваційний фактор у ліриці емоційних переживань персонажів фольклору, в розповідях про долю козака та козачки. У народній свідомості поняття долі має поліфонічний сенс - образ долі багатолікий, багатозначний [60].

Для педагогіки козацтва тема долі набуває істотного додаткового змісту, коли міфологеми її семантично взаємопроникаються з біблійною міфологією, із сенсом, наприклад, дня ангела. І тут ангел ніби зливається з абстракцією долі, зберігаючи, водночас, суверенність промислу Божого. У цьому сенсі ідея долі не пов'язана з православ'ям і взагалі з християнством. Більш того, ідея долі повністю оголюється як язичницька у всій своїй сутності. Але це не могло бути неповноцінним для системи козацького виховання, оскільки і саме православ'я козацтва досить мирно співіснувало з явними елементами язичництва.

Доля могла виступати і в іпостасі мирного договору з Богом: «Господня воля – наша доля». Як дар Божий, доля могла бути мізерною, справа не в її розмірі, а в тому, щоби доля була твоєю, персональною. У тюркомовному фольклорі доля (ризик) водить, веде людину за собою, людина невідступно слідує за своєю долею, отримує те, що буде виділено їй долею, тобто доля ще й сама залежна від якоїсь вищої волі. У будь-якому разі людина зобов'язана приймати свою долю лише з вдячністю, навіть якщо це суцільні нещастя та лихоліття. Невдоволеного своєю долею, доля карає. Як дитину: «не хочеш цього – нічого не

отримаєш» [7]. Доля - об'єктивна необхідність, що склалася, можливо, від сукупності логіки і сенсу всією далекою передісторією людини задовго до її народження.

Вже перші кроки можуть сповіщати важку ходу долі. Каліцтво дитини в дитинстві, раннє сирітство або інше неблагополуччя можуть стати передвісниками тяжкого майбутнього. Саме у цьому спрямуванні М. Шолохов простежує долю Аксинії у «Тихому Доні». Трагічним та потворним виявився початок її юності - героїні, наділеної всіма перевагами, але обділеною долею. За задумом автора роману, козацька доля Григорія Мелехова та козачки Аксенії – це щось відміряне, задалегідь відраховане [67]. Саме ж це щось нейтрально до долі: доля - лише міра, за якою стоїть фатальна необхідність, ні перед ким непідзвітна. Безсумнівно, поняття долі істотно впливало на будову процесу морального виховання.

Соціалізуючись в активnodіючому середовищі, козачата формуються морально, повноцінно та розумово, оскільки саме це середовище обумовлює наявність позитивних якостей у людині, є природним регулятором взаємин у суспільстві. Аналіз сутності морального та розумового виховання у педагогіці козацтва, дозволяє ствержувати про значущість ідей козацької педагогіки для сучасності.

3.2. Особливості козацького трудового виховання

У педагогіці козацтва трудове та фізичне виховання залишили особливо помітний слід. Козаки відносилися до фізичного здоров'я як до самодостатньої цінності. У козацькій цивілізації здоров'я чоловічої частини населення було гарантом свободи та незалежності народу. Козацька фольклористика та інші джерела свідчать про те, що трудове та фізичне виховання у народній педагогіці

не розглядаються функціонально. Навпаки, скрізь простежується їхня злитість, комплексність.

Змістом трудового виховання виступала найрізноманітніша діяльність дітей, підлітків, юнаків із самозабезпечення сім'ї всім необхідним у повсякденні. Козаче господарство завжди потребувало дитячої праці – від елементарних речей до умілих і розумних дій. Істотно впливала на характер дитячої праці в козацьких сім'ях та обставина, що молодь відволікалася на козацькі таборні збори, брала участь у регіональних операціях з охорони ладу та захисту населення.

Певною специфікою змісту праці хуторів і станиць межі XIX-XX століть, на відміну від звичайних селянських поселень, стала значна машинізація сільськогосподарського і переробного виробництва, поширення технологій ще невідомих у малопотужних селянських господарствах держави.

Зміст праці у козацьких регіонах значно збагачувався і не без допомоги проникнення у побут досконалішого слюсарного, столярного та іншого інструментарію та устаткування. На початку двадцятого століття економічно сильні козацькі регіони обзаводилися різноманітними сільськогосподарськими машинами (молотилки, кінні косарки та ін.), паровими млинами, дизельними електростанціями тощо. Все перераховане суттєво відрізняло зміст і характер праці козацьких регіонів від середньостатистичних показників по країні. Звісно, це позначалося на змісті і характері трудової підготовки підростаючих поколінь, змінювало на краще їхнє ставлення до праці.

Аналіз фольклорних джерел дозволяє зробити висновок про те, що козаки завжди відрізнялися своєю працелюбністю, злагожденістю будь-якої артільної роботи. М. Гоголь, блискучий знавець козачого побуту, трудового життя, неодноразово захоплювався численними вміннями козаків у різноманітній трудовій діяльності. М. Гоголь писав: «Не було ремесла, якого не знав козак: наробити вина, спорядити віз, намолоти пороху, справити ковальську, слюсарну роботу...» [62, с. 72]. Трудовими вміннями та працелюбністю козаків часто

захоплювалися навіть іноземці, знавці та поціновувачі культури трудової діяльності Заходу, особливо голландці, німці та ін.

Велика кількість найтепліших відгуків про козаків-трудівників розпорошена в українській та зарубіжній класичній літературі, у творах політичних діячів, педагогів, психологів, етнографів. Всі вони, додаючи та конкретизуючи один одного, відтворюють реальну картину козацької народної педагогіки. Подібні відгуки, разом з іншими джерелами, безсумнівно свідчать про результативність трудового виховання, рівень вихованості козаків минулих років.

У світогляді козацтва праця завжди розглядається як джерело будь-якого благополуччя, а лінь як джерело будь-якої убогості, неблагополуччя. У розмовній промові козацтва активно використовувалися прислів'я, примовки, що безумовно засуджують лінощі, ледарство: «Ледар та шалопай – два рідні брати», «Хоч кірку ковтати, та не співи ламати», «Хоч чого не додоїш, так долежиш» і багато інших. У козаків було чітке уявлення про якість праці, про що свідчать прислів'я типу: «Рано встала, та мало напярала», «Довга нитка – лінива швачка», «Чим так орати, так краще випрягати», «Робиш якось, так ніяк і буде», «Не дивись на справу, дивись на обробку», «По роботі та працівника знати» [35, с. 108]. Подібна творча словесність не лише узагальнювала досвід трудової діяльності народу, але так чи інакше ставала змістом трудового виховання підростаючих поколінь.

За всієї багатозначності сенсу праці як реальності життя, відповідно, як і засобу виховання підростаючих поколінь, козацтво розуміло працю у його прямий утилітарній цінності: праця годує, кожен має трудитися. У козацьких регіонах дуже пасивно існував фольклор, який надавав праці, наприклад, релігійного сенсу, зазначав його релігійний обов'язок. Вважалося, мабуть, аксіомою, схвальною санкцією, що «Бог працю любить». Судячи зі ступеня поширення в козацьких регіонах прислів'їв типу «Амінем квашні не замісиш», «Боже допоможи, а ти на боці не лежи», можна вважати, що трудове виховання

підростаючих поколінь козацтва було певним чином приземлено-матеріалістичним. У масивах козачого фольклору не вдається виявити штучної поетизації праці, його міщанського обожнювання. Фольклор козацтва про працю і трудове виховання чужий пафосу. Немає жодної фетишизації трудового виховання у педагогіці козацтва.

Незаперечним авторитетом у визначенні міри праці, як правило, у козацьких сім'ях наділялися дідусі та бабусі, старійшини клану.

Судячи з матеріалів фольклорних та інших писемних джерел, і навіть по збереженим досі традиціям сімейного виховання, хлопчики і дівчатка проходили різні школи трудового виховання. Суворо диференціювалися мета і завдання різностатевого виховання, що, крім іншого, підтримувалося не тільки самобутністю господарства, а й жорстким соціальним контролем, усталеними уявленнями про красу чоловічого та жіночого початку в людині. Народна педагогіка націлювала однаково до терпіння за будь-яких трудових операціях як чоловіка, так і жінку: «Молоти дрібно – простояти, прясти тонко – посивіти» [29, с. 31]. Недбалість, нетерплячість у будь-якій праці карається його повчальними результатами.

Домоведення господарської діяльності козацтва було досить трудомістким, що вимагало чимало різноманітних знань, спритності, вмілості. Провідною силою у домогосподарстві були жінки. З раннього віку козачки починали виконувати широке коло різноманітних домогосподарських доручень, починаючи від рукоділля – закінчуючи доглядом за тваринами. «Професійна» підготовка дівчаток багато в чому будувалася на прикладах, у діяльності «за зразками», за правилами «роби як я». У дівчаток завжди відкритою залишалася можливість самостійно доходити до ладу різноманітні трудові операції, виробляти необхідні вміння та навички. Оскільки будь-який вид діяльності доводилося виконувати вперше, праця у домоводстві довго зберігала властивості новизни, першовідкриття, творчості. Юна козачка завжди, часто одразу ж, бачила

результат своєї праці, могла самостійно оцінювати його якість, бачити причини невдач, проблемні сторони трудової операції. Звідси характерна педагогічна риса трудового виховання у домоводстві – самовиховання. Виходячи з загальних закономірностей психології трудової діяльності, можна припустити, що самовиховання в праці реалізовувалося відповідно до індивідуальних особливостей людини. Оскільки набором таких особливостей по-своєму наділялася кожна дівчинка, можна також припустити творчу своєрідність праці домоводи. Ймовірно тому основна маса козачок відрізнялася великою спритністю у праці, красою та ергономічністю рухів. Підготовленість козачки до різноманітних видів діяльності у домоводстві високо цінувалася народом. З цього приводу склалося багато козацьких пісень, чарівних казок, прислів'їв, приказок: «Без господині будинок – сирота», «Обід не в обід, як господарки немає», «Господиня в домі – що оладки у меду», «Вона прибирає, вона подає, одна за всіх відповідає». Педагогіка праці була наскрізною в усьому, з раннього дитинства.

С. Шацький в 1920 році анкетним методом встановив, що молодші сільські школярі беруть участь у 85 видах праці по домашньому господарству [41, с. 90]. Сільські діти починають працювати у 5-7 річному віці. У козацьких сім'ях у цьому віці хлопчики виробляли навички роботи з ріжучими, колючими інструментами, вчилися поводитися з арканом, швидко і правильно запрягти та розпрягти коня, ходити в нічний час, годувати та доглядати домашніх тварин тощо. Коло трудових занять, обов'язків постійно розширювалося з роками дорослішання. П'ятнадцятирічні підлітки брали активну участь у всіх видах господарських робіт.

Батьки навчали хлопчиків багатьом видам сільськогосподарської праці, ремеслам, столярним, теслярським роботам, виробленню шкіри, ремонту та виготовлення зброї. Матері навчали дітей рукоділля (прядіння, ткацтво, шиття, вишивання тощо). Багато матерів навчали дівчаток виготовленню високохудожніх виробів, таких як мережива, скатертини, предмети прикраси та

багато іншого. Козачки володіли майстерністю прикрасити військову амуніцію, сідло та багато іншого.

У педагогічному сенсі слова була і праця старших братів і сестер з догляду, нагляду за молодшими. Участь старших дітей у соціалізації молодших була настільки поширеною, що її можна вважати загальним.

Етнографічні та фольклорні матеріали не дають приводу припускати, що трудове виховання козаків відрізнялося якоюсь особливою самобутністю. Сільськогосподарські продуктивні сили у минулому не мали суттєвих регіональних відмінностей. Проте серед заможних верств козацтва наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть з'являється сучасна сільгосптехніка, використовується наймана праця іногороднього населення.

Спосіб життя, господарський уклад ставив дітей у становище, що сприяло тому, щоб козачата дуже рано усвідомлювали необхідність своєї участі у праці старших. Психологічна готовність до праці формувалася найдрібнішими деталями повсякденності. При цьому важливо зауважити, що козацькій педагогіці значною мірою властивий стихійний сенсуалізм [43, с. 4]. Багато сторін виховання вирішувалися через предметно-чуттєві впливи у процесі різноманітної діяльності підростаючих поколінь. Про це переконливо свідчить, наприклад, досвід залучення юнацтва до діяльності, яка потребує предметної активності, самостійності. Знайомлячись у процесі самодіяльності з предметами побуту, праці, діти виділяють у них суттєві ознаки, знаходять досвідченим шляхом подібність і відмінність, опановують дедалі складнішими і різноманітними діями, вміннями та навичками.

Така праця привчала дітей підпорядковувати свої інтереси та дії загальній меті, виховувала дисциплінованість. Безсумнівно, у процесі трудової діяльності козаків формувалися почуття дорослості, власної гідності, дуже характерні для підлітків козацьких регіонів [34, с. 50].

Загальновідомо, що матеріальне становище козацтва було значно вищим і надійнішим, ніж іншого селянства, тим більше кріпацтва, убогого, закабаленого. Козачата бачили і добре розуміли, що матеріальне благополуччя сім'ї це, насамперед, результат величезної праці, дбайливості. Життя не балувало лінивих даремно, дарма нічого не давало. Це дуже рано ставало відомо дітям зі спостережень. Думка про те, що бездільність народжувала лінощі у козацькій свідомості пережила багато ідеологічних виправдань бідності. Козача сім'я пишалася своїм статком, матеріальною забезпеченістю. У козацькому фольклорі, мабуть, ніщо не говорить про бідність, матеріальну неспроможність як про гідність. За своїм ареалом у козацьких регіонах прислів'я на кшталт «Бідність не порок» не були поширеними [51, с. 83]. Досі у свідомості багатьох козаків глибоко корениться думка про те, що бідність – це наслідок лінощів, трудової нікчемності, особистісної неспроможності.

З цього прикладу видно, що трудова народна педагогіка адекватно відображала реалії свого часу. Для педагогічним досліджень вкрай важливо постійно з'ясовувати – чому і як сталася та чи інша подія і як це трансформувалося на практику та досвід виховання.

Зміст козацького фольклору та дані етнографії показують, що у системі народного виховання до трудового виховання безпосередньо близьке за сутністю фізичне. Це характерна специфічна риса не тільки козацької педагогіки, а й притаманно для системи будь-якого народного виховання [18, с. 73]. Зв'язок теорії трудового та фізичного виховання досить повно розроблений вітчизняною педагогічною наукою.

Завдання даного дослідження зводиться до того, щоб дослідити можливості організації сучасного фізичного розвитку дітей подібно до своєрідності фізичного виховання козацтва. Це своєрідність виникала як неминучий наслідок військово-польового устрою життєдіяльності козаків. У цих випадках більш

правильно говорити про військово-фізичну підготовку молоді, про військово-фізичну психологію фізичного виховання.

Не менший вплив, ніж фольклор на підростаючі покоління, чинили і рухливі дитячі козацькі ігри. Вони були живою творчістю народу, хоч і малолітнього, з неприборканою фантазією, грайливою уявою, вигадкою.

Педагогічні аспекти дитячих козацьких ігор зводяться, головним чином, до безпосереднього фізичного формування та розвитку таких психічних якостей як уява, характер, швидкість рефлекторної реакції [14, с. 5].

Багато козацьких дитячих ігр з ранніх років прищеплюють уміння правильно і цілеспрямовано діяти у вигаданих обставинах, тобто, діяти так, як у аналогічних умовах реального життя. «Мудрість гри» допомагає її учасникам краще усвідомити, що в грі треба не зображати дію, почуття, думку, не вдавати, що дієш, а по-справжньому діяти, усвідомлюючи те, що, чому і навіщо робиш. У цьому сенсі всі дитячі козацькі ігри відбуваються за умов – кажучи військовою мовою – наближених до бойових.

Творча сутність багатьох фізичних ігор підліткового віку має наступний зв'язок з іграми дітей раннього віку, це допомагає органічно діяти за умов вимислу. Козачі ігри дітей в основному проходили на лоні природи та були пов'язані з фізичними напруженнями [67]. Це допомагало краще розуміти природу фізичних дій, відчуті їх правду та відчуті смак дії з уявними предметами.

Особливо любили підлітки ігри з різноманітними фізичними вправами на кшталт: «Роби як ми, роби разом із нами». Ще на початку століття було помічено, що ці ігри розвивають спостережливість і уяву, здатність зосередити увагу на дії, що виконується, і контролювати хід її виконання, стежачи за тим, щоб не упустити жодної подробиці.

Відомо багато дитячих козацьких ігор, що поступово ускладнюються, в яких граючі діють з такими предметами, з якими мають справу в козацькому

побуті. Зазвичай ігри на вулиці або за хутором, станиці проходили гамірно, весело. Козачата уважно стежали один за одним, помічали найменші упущення «поза грою» (порушення правил гри). Виникали суперечки, необхідність щось стверджувати, доводити. Тут ті, що займали лідерські позиції, старші козаки керували суперечкою, спрямовуючи її правильним шляхом, щоб усе було по-козацькому позитивно, солідно, «без куркулів».

У межах цього кваліфікаційного дослідження важливо відзначити два моменти: по-перше, військову профільність дитячих ігор; по-друге, здатність малолітніх ратників вірити у правду вигадки. Ілюзія справжнього життя, створювана козачками у грі, така сильна, що їм важко повернутися від неї до дійсності. Діти знають, чому вони можуть вірити, і те, чого треба не помічати. Усе це відкриває широкий простір емоційному сприйняттю козачого побуту, життя. Ігрова самодіяльність козаків – суттєва сторона педагогіки козацтва, що сприяє вихованню фізично міцних, здорових, вольових воїнів та трудівників.

Висновки до розділу 3.

Виявлення соціально-педагогічних передумов становлення та розвитку козацтва як педагогічного та культурного феномену показує, що виникненню оригінальної народної педагогіки історично передувала самобутня життєдіяльність, своєрідність суспільно-економічного устрою козацтва.

Розвиток виховних поглядів козацтва ґрунтувався на міцній, стабільній матеріальній базі, що істотно відрізнялася від загальноукраїнської, хоча народна педагогіка козацтва у своїх демократичних засадах мала багато спільного із загальнодемократичними устремліннями та сподіваннями українців загалом.

Соціально-моральні ідеали козацтва, його нормативні уявлення у галузі виховання, особливості шляхів соціалізації козаків та козачок відрізняються від традицій інших народів, їх не завжди можна порівнювати.

Аналіз сутності трудового та фізичного виховання у педагогіці козацтва дозволив визначити провідну форму реалізації даного напрямку – гри. Своїм корінням військово-патріотичне виховання сягає глибокого минулого козацтва: була постійна необхідність захищати батьківщину від численних і жорстоких набігів ворога, що несуть тяжкі лиха.

Змалку до старості життя козака супроводжувалося традиційними військовими звичаями, ритуалами. Вони постійно нагадували про належність до ордену козацтва, про цивільні обов'язки, пов'язані з цим. Звідси, звісно, виховний вплив військових звичаїв, положень, які мали постійно діючий характер.

ВИСНОВКИ

Проведене кваліфікаційне дослідження показує, що своєрідність козацтва є історичною реальністю і відображена також у сучасній культурі козацтва, у педагогіці та досвіді соціалізації молодих поколінь.

Аналіз загальних основ педагогіки козацтва дозволяє зробити такі висновки:

- цілепокладання, яке здійснюється у загальній спрямованості з розвитком народних традицій, є в педагогіці козацтва інтегруючою характеристикою;
- основними ідеями педагогіки козацтва були: виховання патріотизму, громадянськості, самодостатності, пріоритет сімейних цінностей;
- козацьке виховання сприяло зміцненню наступності поколінь у плані передачі традицій життєдіяльності козацтва як особливої народності;
- як основні принципи виховання козацтва виступали: наступність, багатофакторна комплексність, діяльнісна основа, самовідповідальність сім'ї за виховання козака;
- козацьке виховання мало вербальний характер, що полягає у діяльнісному вираженні вербальної взаємодії між різними поколіннями козаків.

Аналіз історичної літератури показав, що козаки мали чітко визначені цілі освіти. Козацьке виховання здійснювалося на основі гуманістичних принципів і методів, а спираючись на економічний устрій, повсякденні традиції та суспільні норми життя, можна було стабільно підтримувати й захищати стабільність і життєву силу козацтва.

Козак, як явище, є незаперечним фактом не лише української історії, а й сучасної об'єктивної дійсності. Сьогодні відомо одне: знову актуальним є питання козацького виховання. Подальший хід і долю цього процесу передбачити важко.

Ще одна проблема, яка проаналізована у кваліфікаційному дослідженні – культура козацтва. Це самобутня частина української національної культури і відображає її психологію та характер. Козацька педагогіка — спільна культурна спадщина українського народу. Видається дуже необхідним дослідити питання, пов'язані з характером фундаментального розвитку козацької педагогіки за мала майже 100 років впливу вітчизняної системи освіти на козацьку культуру.

У цьому дослідженні були визначені тематичні питання, які вимагають подальшого вивчення культури та педагогіки козацтва. Наприклад, постає проблема співвідношення традицій виховання козаків із сучасним досвідом виховання молоді.

Зміни в соціально-економічній системі та національному устрої нашої країни мають принциповий вплив на освіту та виховання, що готує молоде покоління до життя. Теорія і практика батьківства зазнала серйозних випробувань і трансформацій.

У зв'язку зі зміною характеру навчально-виховного процесу матеріалізувався інтерес до історії виховання в народній педагогіці. Цей процес усвідомлення в основному зумовлений методами козацького навчання, прикладне значення якого важко передбачити.

Проведене кваліфікаційне дослідження затвердило затребуваність уявлень про козацьку педагогіку в сучасному суспільстві; значний виховний потенціал козацької культури, що виявляється у формуванні у школярів та студентів навчальних закладів патріотизму, товаришкості, громадянськості, працьовитості та інших морально-етичних якостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Korž-Usenko L. Die Bildungsentwicklung in der Ukraine während der Kosakenperiode: der Kontext des Dialogs der Kulturen. *III Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht* (München, 1-4 November, 2012). München – Berlin – Washington, D. C.: Verlag Otto Sagner, 2013. P. 800-816.
2. Андрущенко В., Руденко Ю. Національний характер. Освіта. 2011. 2-9 бер. С. 10.
3. Апанович О. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція ХУІІІ століття. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 92-97.
4. Бабенко Л.Л. Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. 312 с.
5. Бабічев О.І., Котенєва І.С. Сучасні організаційно-педагогічні основи патріотичного виховання студентської молоді. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Педагогічні науки*. 2015. № 7 (296). Ч. II. С. 53-59.
6. Березін А. М. Психологічні чинники формування національної свідомості. Київ: Практична психологія та соціальна робота, 2007. 56 с.
7. Бех І. Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. видання. Київ: Либідь, 2006. 272 с.
8. Бех І. Виховання особистості: У 2-х кн. Кн.1.: Особистісноорієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навч.-метод. видання. Київ: Знання, 2003. 280 с.
9. Бех І. Д., Чорна К. І. Національна ідея у становленні громадянина патріота України (програмно-виховний контекст). Черкаси, 2010. 40 с.

10. Бойко А. Педагогічний потенціал національно-культурних традицій. *Рідна школа*. 1999. № 10. С. 12-15.
11. Бокань В., Польовий Л. Історія культури України. Київ: МАУП, 1998. 256 с.
12. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 144-150.
13. Будник О. Особливості української етнопедагогіки. *Дайджест: Школа-парк педагогічних ідей та технологій*. 2002. № 2. С. 116-118.
14. Васякович Г.П., Черніков П. І. Етнопедагогіка і морально-естетичне виховання учнів: методичний посібник. Чернігів: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1994. 24 с.
15. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Полтавський вісник, 1994. 191 с.
16. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: інформаційно-аналітичні матеріали. Кол. авторів: В. Головенько та О. Яременко (керівники) та ін. Київ: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. 191 с.
17. Вишневський О. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси. Львів, 1996. 238 с.
18. Вишневський О. Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики). Вступ до системного дослідження. Дрогобич, 2010. 159 с.
19. Вишневський О. Ще раз про народження громадянина: національне і громадське у сучасному українському вихованні. *Освіта*. 2002. № 8-9. С. 6-7.
20. Волошина Н. М. Соціально-філософський вимір патріотизму й націоналізму в Україні. *Гілея*. 2011. № 3. С. 354-364.
21. Волошина Н., Пампуха І. Порівняльний аналіз понять «патріотизм» і «націоналізм» в Україні. *Науковий вісник Кременецької обласної*

- гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка*. 2015. № 4. С. 122-129.
22. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991. 479 с.
 23. Гнатюк В. Національне виховання як складова у побудові громадянського суспільства. *Світ виховання*. 2004. № 1. С. 33-36.
 24. Гнатюк В., Черниш П. Виховний ідеал – бути патріотом. *Початкова школа*. 1998. № 3. С. 36-40.
 25. Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави: студії виховання. *Рідна школа*. 2001. № 2. С. 9-14.
 26. Гончаренко О. С. Історичний досвід військово-патріотичного виховання молоді і сучасність. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки)*. 2010. № 12 (199). С. 215-223.
 27. Грушевський М. Ілюстрована історія України. К. ; Відень, 1921. 576 с.
 28. Гутник І. Козацька педагогіка як складова системи національного виховання молоді. *Початкова школа*. 2003. № 10. С. 47-49.
 29. Дідовець М. Коли бракує концепції національного виховання. *Віче*. 2005. № 2. С. 30-32.
 30. Духнович О. Народна педагогіка. Твори: у 4 т. Т. 2. Прянів. 1962. 734 с.
 31. Жарський Е. Історія виховання. *Мандрівець*. 1994. № 2. С. 45.
 32. Зубцова Ю.Є. Соціально-психологічні фактори патріотичного виховання молодших школярів. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки*. 2010. № 2. С. 62-67.
 33. Ігнатенко П. Громадянське виховання: історичний аспект. *Шлях освіти*. 2001. № 1. С. 38-43.
 34. Ігнатенко П. Р. Національна система виховання. Спроба концепції. *Радянська школа*. 1991. № 7. С. 47-52.

35. Ігнатенко П.Р., Поплужний В.Л., Косарева Н.І., Крицька Л.В. Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: навч.-метод. посібник. Київ: Ін-т змісту і методів навчання, 1997. 252 с.
36. Кононенко П. Українознавство – наука самопізнання українського народу. *Українознавство*. 2002. № 1-2. С. 23.
37. Корж-Усенко Л.В. Козацька педагогіка: досвід, реалії, перспективи. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 4 (38). С. 237-245.
38. Крившенко Л. Як козачата гартувалися, оздоровлялися і світ пізнавали. *Сумщина*. 2013. Т. 21. серпень (№ 33). С. 21.
39. Круглов Ю. Г. Патріотизм в педагогіці. *Педагогіка*. 2001. № 6. С. 3-8
40. Кудря М. Збереження національної ідентичності в контексті глобалізації. *Вища освіта України*. 2009. Дод. 4, Т. I (13). С. 366-375.
41. Кульчицький В. Військово-патріотичне виховання молоді в українській радянській школі у 50-90 роках ХХ століття. *Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка: науковий журнал. Серія: Педагогічні науки*. 2017. Випуск 1 (87). С. 88-93.
42. Кульчицький В. Етапи становлення патріотичного виховання в школах України другої половини ХХ століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. 2019. Випуск 44. С. 270-276.
43. Лазарук А. Батьківська педагогіка Василя Сухомлинського: аксіологічний ракурс проблеми. *Початкова школа*. 2004. № 5. С. 3-5.
44. Лисенко Н.В., Лаппо В.В. Етнопедагогіка: навчально-методичний посібник. Франківськ: Плай, 2003. 85 с.
45. Литвинова Т. Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії. *Архіви України*. 2006. № 1-6 (259). С. 47-70.
46. Мартиненко Д. В. Національне шкільництво на Лівобережній та Слобідській Україні (ХVIII століття). Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013. 186 с.

47. Медведчук В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. Київ: Україна, 1997. 170 с.
48. Мудрик А.В. Социализация и «смутное время». М., 1991. 55 с.
49. Наливайко Д. Очима Заходу: Україна в рецепції Західної Європи XI–XVIII ст. К.: Основи, 1998.
50. Олійників О. Козацька читанка. *Радянська школа*. 1989. № 4. С. 23-25.
51. Пащенко Д. Генезис гуманістичних ідей у педагогіці. Київ: Науковий Світ, 2001. 278 с.
52. Пащенко Д. Патріотичне і національне виховання – складові становлення громадянина. *Шлях освіти*. 2002. № 1. С. 9-14.
53. Пушкин А.С. О народном воспитании. *Педагогика*. 1999. № 4. С. 78-80.
54. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. 310 с.
55. Руденко Ю. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. Київ: МАУП, 2007. 384 с.
56. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожів по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. 5-те видання. Авгсбург, 1946. 116 с.
57. Стельмахович М. Виховний ідеал української народної педагогіки. *Початкова школа*. 1998. № 6. С. 1-5.
58. Стельмахович М. Українська народна педагогіка. Київ, 1997. 103 с.
59. Стельмахович М., Червінська І. Етнопедагогічні основи української національної школи-родини. *Початкова школа*. 1997. № 5. С. 10-12.
60. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка: навчально-методичний посібник. К., 1985.
61. Стефанюк С. Козацька педагогіка. Харків, 2000. 143 с.
62. Толстой Л.Н. Казаки. Ростов-на-Дону: Рост. кн. изд-во, 1978. 173 с.

63. Усатенко Т. Українська національна школа-родина – ціннісний орієнтир суспільства. *Початкова школа*. 1997. № 5. С. 8-9.
64. Ушинский К.Д. О народности в общественном воспитании. Пед. соч. в 6-ти т. Т. III. М.: Педагогика, 1988. 218 с.
65. Федоренко Д. Школа і освіта Запорозької Січі. Кривий Ріг: ПП Вид. дім, 1990. 271 с.
66. Шестун Е. Православная педагогика. М., 2001. 560 с.
67. Шолохов М.А. Тихий Дон. В 4-х т. Ростов-на-Дону, 1986.
68. Яременко М. «До мене – де нікто не имєть власти, кромь ясневєлможного»: самоідентифікація могилянського студента крізь призму конфлікту 1752 р. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. Вип. 7. С. 231-239.
69. Яременко М. Для «честі дому», заради користі «отчизни» та «в прислугу государственную» (стимули до навчання дітей козацької старшини у XVIII ст.). *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej – Hennel, Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy*. Red. Mariusz R. Drozdowski, Wojciech Walczak, Katarzyna WiszowataWalczak. Białystok: IBNDKE, 2012. S. 369-388.
70. Ярошенко Л. Традиции воспитания в среде казачества. *Педагогика*. 1994. № 1. С. 122-123.